

GAṄGĀNĀTHA JHĀ GRANTHAMĀLĀ

(६)

General Editor

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀTHĪ 'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'

Director, Research Institute

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya

Varanasi

VIṢṆUDHARMOTTARAPURĀṆAM

[CITRASŪTRAM]

By

DR. ASOKE CHATTERJEE ŚĀSTRĪ,

M. A. (Double), D. Phil., Vācaspati, Mahopādhyāya, D. Lit., Dip. Ger.,
Griffith Prizeman (Double), Umesh Chandra Vidyaratna Prizeman.

Professor and Head of the Department of

Purāṇetihāsa

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya

Varanasi

VARANASI

1971

Published by :
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi

गङ्गानाथ झा-ग्रन्थमाला

(४)

प्रधानसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थानसञ्चालकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

(चित्रसूत्रम्)

सम्पादकः

डॉ० अशोक चटर्जी शास्त्री

एम, ए० (हिन्दी) डी० फिल, डी० लिट्, डीप् जरू, पञ्चवीर्यः, महोपाध्यायः,

प्रीतिय प्रोफेसर (द्विबारम्) उमेशचन्द्रविद्यार्त्त प्रोफेसर

प्राध्यापको विभागाध्यक्ष

पुराणेतिहासविभागे

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

वाराणस्याम्

२०२८ तमे वैक्रमाब्दे

१८९३ तमे शकाब्दे

१९७१ तमे क्रिस्ताब्दे

प्राप्तिस्थानम्—

प्रकाशनविभागः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी-२

मूल्यम् ७)२५ रुप्यकाणि

प्रास्ताविकम्

चित्रशब्दस्य मौलोऽर्थो नानावर्ण इति । ऋग्वेदसंहिताया नानावर्णच्छटामनुध्यायता ऋषिणा वर्णितं सूर्योदयप्रसङ्गे—“चित्र देवानामुदगादनीक चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः” (१, ११५, १) इति । मयपीड सायणेन सूर्यस्य मण्डलम् आश्रयंकरमिति प्रत्यपादि, तथापि सूर्यमण्डलस्य नानावर्णच्छटासंवलितत्वं प्राप्तं नैव । अपमये परतोऽपि संवृतवाङ्मये लोकभाषासु चातिरोहितः । शबलत्वादेव चित्रसंपत्तिः । काम भवेत् सा रेखादिभिर्वा बिन्दुभिर्वा । नानावर्णकविन्दवादीना चयनेनैव चित्रम् । निरुक्ते (१२, ६, १) तु चित्र चायनीयं मंहनीयं धनमिति । तद् धन इमं शबलजवादि रूप वा भवेत् । मणिमुक्तादिरूपेण बाहुविध्य-रूपोऽयं चित्रशब्दस्य (ऋ० १, ९, ५) द्रष्टव्यः । नानावर्णो भवति कर्तुरः, तिलककरो वा । अत एव संपन्नक्षत्रममूरादिशब्दस्य शब्दस्य प्रयोगः सामान्यः । ऋग्वेदसंहिताया (४ ३२, २) विचित्रो नाम चित्रकर्मयुक्ता—‘चित्र विचित्रोऽप्या । चित्र कृणोष्युतये’ इति । ‘त चित्र चित्र चित्रयन्तमस्मे चित्रसत्र चित्रतम वयोषाम्’ (९, ६, ७) इह चित्रशब्दो वैचित्र्यार्थपरः—विचित्रज = विचित्रजल, चित्रतमम् = अतिशयनाश्रयंभूतमिति । उप काले रश्मिशब्दस्य विशेषणीभूतं चित्र विचित्राद्यं कर्माश्रयार्थकं वा । एव तावच्चित्रे दोष्टिरपि । भारोपीयभाषायाम् आश्र. कण्ठध्वजः—‘(स्) काइत्’ इति । दीप्तता स्पष्टता चेति तदाकृतम् । अवेस्ताभाषायामपि चित्रशब्दमभिमनक्ति शास्त्रमेवार्थम् । प्रादेशिकीषु भाषासु नानावर्ण-चिह्नयुक्तरूपोऽर्थो दृश्यते । तानि चिह्नानि केवल रजतरूपाभ्यपि भवितुं शक्यन्ते । ‘सोवर्णंस्त्वं मृगो मूरता चित्रो रजतचिद्रुभि’ इति वाल्मीकीयं रामायणमनुसोचनीयम् ।

भारते वर्षे चित्राय भित्तिचित्राङ्कप्रथा ज्ञायते । अनेकत्र मूर्ताभित्तिषु शिलानु वा रचितानि शास्त्रानि चित्राणि चित्रात् सुरक्षितानि । इदमाद्य भवेत् स्वरूपम्—‘धीनं चित्रायते बम्मादन्तिरो चित्रकर्मणा’ (कथास० ६, ५०) । चित्रणार्थं वाल्मीकीये रामायणे चित्र-कमिति शब्दः । चित्रेण कर्मणा’ इत्युग्वेदसंहितायाम् (८, १६, ५) अपि प्रयुक्तः । परतरसु तज्जातं क्रियाशीलत्वेन तिलराम्यनारम् । ‘चित्त्वेन व्यवहारेण’ इति मनुस्मृतिसंज्ञोक्तं व्याख्यात-यता बुल्लूकमट्टेन चित्रकर्मदिचित्त्वेन कथ्येति व्यक्तम् । पाणिनिना चित्पशब्दस्य प्रयोगः शीघ्ररूपेण कृतः (द्र० ४, ४, ५५) । अत एव मृदङ्गवादनं चित्पमस्य भारङ्गिकः, माहुरङ्गिकः, शार्मङ्गिकः, सूषो चित्पमस्य मौङ्गिकः, शाङ्गिकः, वाङ्गिकः, शोल्बिकः, मोरङ्गिकः, वैङ्गिकः, वैङ्गिक इत्यादयः प्रयोगा ऊह्याः । क्वचित् तु पञ्चैव चित्पिनो मताः—

‘तथा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।

पञ्चमममकारदध कारवः चित्पिनो मताः ॥ इति ।

तत्र सध्रीधीनम् 'शिल्प नमने'लादिकम्' (अमर० २.१०.३५) इत्यत्र कला नृत्यगीतादिरूपा चतुर्गतिभेदभिन्नेति । आदिना सुगुणकारादिकमंकरग्रहः । अत एव 'शिल्पिनि प्युत्' (३.१.१४५) इति पाणिनीये सूत्रे शिल्पशब्दस्य क्रियाकीललापकत्वाद् नतक-रञ्जक-गायकादीनामपि शिल्पित्वम् । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे गीतमृत्युवादिचित्रमूर्ती-त्यादिरूप क्रमो वर्णितः । इमे सर्वे गीतकारादयः शिल्पिन इत्यभिप्रायः ।

महावंदतंपुराणाधारेण चित्रकमन्वयसाधनामुत्पत्तिः सूत्रागर्भे निश्चकर्मणः सकाशाद् वर्णिता । पराशरपद्धतौ तु 'स्वपतंगवि नाशिकया चित्रकारो व्यजायत' इति । रामायणकाले महाभारतकाले चेष जातिगवियत—चित्रकार इवालेख्य कृत्वा स्थापितवानसि' (५.१४७.२३) इति । महाभारते 'पटे चित्रनिर्वापितम्' (१३ पर्वणि) इत्यपि दृश्यते । कालिदासेन सूत्रेण 'उन्मीलित तूलिकयव चित्रम्' (कुमार० २.३१) इति चित्रनिर्माणो-पकरणवर्णनं कृतम् । तत्र शास्त्रे क्रियापादान्तश्चित्रमूर्तिमन्दिरादिनिर्माणविधिर्दर्शनीयः ।

शिल्परूपेण चित्राङ्कनप्रणम्या भवेदालेखनेनति तत्पर्याय आलेखनमित्यपि । ऋग्वेदसंहितायाम् (६.५३.७)—आ रिख किकिरा वृषु पणीता हृदया कवे' इत्यत्र पणीताम् = वणिजाम्, हृदया = हृदयानि आ रिख = आलिखेत्यर्थः । एवमेव ऐतरेय लेखा । विन्हादिलनामी रेखानिरेव चित्रप्रत्ययः । विष्णुधर्मोत्तरपुराणे सहकाररत्नेन कामिन्याश्चित्रपुथिव्या नारायणो मुनिविदधाप्रति चित्रारम्भकथा । पुथिव्या रजोबहुलाया रेखा अन्तरा न सम्भवश्चित्रनिर्माणस्येति तदालेख्यम् । 'आलेख्ये चैव लेख्ये च निष्णातः' इति 'अष्टापद-पदालेख्यं रम्यामालिखितामिव' इति च रामायण वणनेन शिल्परूपताज्ञेन कर्मणेति स्पष्टम् । 'अहो रूपमालेख्यस्य (आकु०), 'सुवदनामालेख्येऽपि प्रिया समवाप्य' (विक्रमो०) इति कालिदासेन एवयवसम्पानस्यास्तनचित्रस्येव सुपरिभाषकत्वं निर्विष्टम् ।

रेखादिचित्राधारक मूर्तिनिर्माणम् । वास्तुप्रणानामाधारेण चित्रमूर्त्योरभेदः । विष्णुधर्मोत्तरपुराणेऽपि चित्रवर्णनान्तो व्यासो मूर्तिलक्षणमुक्तवान् । मत्स्यपुराणसंहिताया प्रतिमास्त या नास्ति वेति मृत्यु जातो विमशः, तथापि मयह दशममण्डलीयः (१०.१३०.३) मन्त्र उद्भिमतः—

व्यासीत् प्रमा प्रतिमा वि निदानमाज्य किमासीत् परिधि क व्यासीत्' इति । विश्वसर्जनीपापरवत् प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारो विश्वसृजो देवा विश्वसर्जनाय त यज्ञमन्वतिष्ठन् । तस्मिन् समये जगतोऽनुत्पत्तेर्जगदन्त पातिनो यागोपकरणभूता पदार्था कपमासन्नित्यनया प्रकृत क्रियते । यदा सर्वे देवा प्रजापतिमयजन्त तदानी तस्य यज्ञस्य प्रमा = प्रमाणम् इत्युक्ता कथभूताऽऽसीत् । हविष्प्रतियागित्वेन मीयते = निर्मायत इति प्रतिमा = देवता । विष्णुसम्पदावलोप्य प्रतिमाप्रातिश्चिरात् साधयति तदीया सत्ताम् ।

रामायणे (६.७१.३५) 'प्रतिमा सृष्टी हत्वा सीलेयमिति दक्षिता' इति प्रतिमानिर्माणप्रमाणम् । 'प्रतिमाश्च प्रकम्पन्ते' इत्येतादृशाणि बहुमुदाहरणानि तत्र वितन्ते ।

महामारते त्वायसीना हिरण्यमीना च प्रतिमानामुल्लेखः । तत्र (६, १, ७६) प्रतिमा-
नामालेखनमप्युदाहृतम् । हरिवंशपुराणे तु लवणनाष्ठमय्योऽपि प्रतिमा वर्णिताः । शत्रुञ्जय-
माहारम्भे (१०, १८७) प्रतिमामन्तरा प्रामादस्य नैरर्थवय साधितम् । एव तावत् प्रासाद-
निर्माणात् प्रभृत्येव सिद्धयति चित्रमूर्त्यादीना रचना । महामुनिपाणिनिकाले तृणचर्मवाष्ठादि-
निर्मितस्य प्रतिमापरपर्मायस्य प्रतिवृत्तेरासीत् सुप्रतिष्ठितो व्यवहारः । वन्यजीवेभ्यः
रास्यादीना रक्षणार्थं तृणमयस्य पुसो रचनापि पाणिनीये काले विज्ञाताऽभूत् । देवलकानां
जीविकार्थास्वविक्रीयमाणानामु प्रतिवृत्तिषु वन्यप्रत्ययस्य लुप्त्वाद् वामुदेवः, शिव स्कन्द इत्यादयः
प्रयोगा विज्ञायन्ते । देवलका वामुदेवादीना प्रतिमा प्रतिगृह्य गृहाद् गृह मिश्रमाणा अटन्ति ।
तदुक्तम्—

अर्चासु पूजनाहंसु चित्रकर्मण्यजेषु च ।

इमे प्रतिवृत्तौ लोष वनो देस्यादिषु ॥ इति ।

भारते वर्षे मुचिराद् विद्यते वास्तुविद्याप्रतिष्ठति नास्ति विवादावतरः । ऋग्वेद-
संहिताया प्रथित पाकशासनो वास्तोष्पतिस्त्वेन वाभ्तुविद्यापिपतिनया । मरस्यपुराणेऽष्टादश-
सम्पाकानाम् आचार्याणा नामान्वासाद्यन्ते । तत्र पुरन्दरस्याप्युल्लेखः । अग्निपुराणे
पञ्चविंशतिसंख्याका बृहत्संहिताया च पराशरनक्षत्रचक्ररत्ना इति त्रय आचार्या उल्लिखिता ।
एवमेवाग्न्याम्भपि दृश्यन्ते भगवानि वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् आचार्याणाम् ।

पुराण यत्तु वैश्वेदेवाङ्ग-वर्णन-सूत्रोल-सूत्रोल-वास्तु वाग्भ्यप्रभृतीनां विद्यानां विवरणारम्भो
विश्वदीप्त इति विदन्त्येव विविधविद्याविद्योतमानमानसा विद्वांसः । महापुराणातिरिक्तोप-
पुराणादीनामसङ्ख्येयता । यद्यपि तेषा सर्वेषा समालोचनात्मकानां संस्करणानां प्रकाशनाय
बहुत्र प्रयत्न आरम्भ्यते, तथापि नाद्यापि समनति गौरव्य तर्तीयम् । उपलभ्यमानेषु
पुराणेषूपपुराणेषु च वास्तुविद्यासामग्रया वास्तुशास्त्रगतसामग्रया सह, विविधप्रदेशस्थैः
चिल्लिभि सप्रत्यपि प्रयुज्यमानसम्बद्ध सह तुलना सहते लाभाय सभवेत् । कश्चपशिल्प-
शास्त्रे पदत्रिंशत्पटलेषु (पट्टत्वारिंशत्पटलाद् एकाचीनितमपटल यावत्) विविधानां
मूर्तीना लक्षणानि वर्णितानि । सुबुद्धभाषित बुद्धप्रतिमालक्षणम् इति शिखरशास्त्रीय पुस्तकमपि
शरस्वतीभवनमालाया प्रकाशितचरम् ।

महामानसप्रदाये बुद्धप्रतिमा निर्मायते स्म, न तु हीनयानसप्रदाय इति द्वयोर्मते
व्यापराणाना केषांश्चिद् विश्वासः । हिनयाने सर्वेषामां देवाना कृता भूतस्य दिति नास्ति
सारथे विद्वत्सि किमपि तथ्यम् । विहङ्गदेशान्तर्गतेऽनुराधपुरे मुविशाला बुद्धप्रतिमा दण्डक-
त्रनमनोहारिणी । सिंहलो हीनयानस्य महत् केन्द्रम् । तत्र एव हीनयानस्य बोद्धाट्मपस्य
च प्रचारो नेदीयन्तु इशामवर्मादिदेशेषु सञ्जातः । बुद्धप्रतिमानिर्माणप्रचारो नून पावनक्षिप्य-
प्रभावाविनिर्मुक्तः । हीनयानसंप्रदाये भगवतो बुद्धस्य प्रतिमा प्रादेनाविनिर्मिता । तस्य

भगवत्सत्यानन्दस्वसूचनाय तत्कालोद्बोधकानि चिह्नान्येव प्रदर्शितानि—जन्मसूचक पद्मम्, निष्क्रमणसूचकोऽम्बु, बोधिप्राप्तिसूचकश्चाश्वत्थ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गत चित्रसूत्रमिदं डॉ० अशोकशास्त्रिमहोदयेन पञ्चमातृका उपजीव्य महता परिश्रमेण संपादितम् आलीढप्रत्यालीढादिभुद्राणां चित्रैर्घृतम् । चित्राणां परिचायकस्य नमोजिघ्रामकेन रास्तुविद्याचार्येण कृतस्य 'चित्रलक्षणम्' इति प्राचीनस्य ग्रन्थस्य त्रिविष्टपभाषामयोऽनुवाद एवोपलभ्यते । तस्यानुवादस्याप्यनुवादः शार्ङ्गप्यभाषाया प्रकाशितश्च । सावितारोत्तरपादस्ये चित्पक्षास्त्रीये ग्रन्थे चित्रपदेन पूर्णमूर्तिः, अर्धचित्रपदेनार्ध-मूर्तिः, चित्राभासपदेन चाऽऽलेख्यमिति न्यायतम् आनन्द-के-नुमारस्वामिना । यद्यपि विष्णु-धर्मोत्तरपुराणीयचित्रसूत्रस्याधारेण गीतं बाह्यं वृत्तं चित्रं मूर्तिश्चेत्यानुपूर्व्येण प्रवर्तन्ते, तथापीह 'सहकाररसं गृह्य लब्ध्वी चक्रे अरक्षियम् । चित्रेण सा ततो जाता रूपमुक्ता अराप्सराः' इत्यारम्भभाषेनापि ग्रन्थकृता आन्ध्रभाषे मूर्तिनिर्माणप्रक्रियैव वर्णिता । डॉ० अशोकशास्त्रिणा संपादितेनामेव चित्रसूत्रेण विद्वज्जना तूर्तं प्रीणिता, छात्रजना जिज्ञासुजनाश्च ध्रुवमुपगृह्णा-दिति विश्वसिति ।

मातृकानवम्भ्याम्
२००८ वैशाखमास्ये
वाराणस्याम् }

भागोरयप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
अनुसन्धानसंस्थानसंवालयः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये '

मुखवन्धः

महापुराणानि यथा हिन्दुसामाजिकजीवनस्याधाररूपेण समादृतानि तथा उपपुराणानामपि आदर चिरन्तनै क्रियते स्म । किन्तु महदिद दौर्भाग्यस्य स्थानं यदपूर्वतममिदं वस्त्वपि पाश्चात्यैस्तथास्मद-देशीयैरपि विद्वत्कुलमूर्धन्यैः सावज्ञ परिहीयत इति । प्राचीनभारत-गौरवस्य विशदीकरणे, अनन्यसाधारण्या संसृते. दृढीकरणे, ऐतिहासिक-तत्त्वानां नवीनीकरणे तथा धर्मकर्मध्यानधारणादीनां विचारधाराणां यथायथ निर्धारणे एषा महानुपयोग इति निर्विचिक्वित्स वक्तुं शक्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरोपपुराणमिदमतिमहत् । इदञ्च पण्डितानां मतानु-सारेण ईशवीये एकादशशतकाम्यन्तरे विरचितम् । त्रिखण्डात्मक-स्यास्य चित्रसूत्रमतिवैशिष्ट्यमावहति । तृतीयखण्डस्य पञ्चत्रिंशद्वाद्या-धारम्य एकोनचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तमस्य विस्तरः । प्राचीनभारतीय-प्रतिमालक्षणानामस्यास्य विशुद्धपाठनिर्णयं सुकठिन एव । नक्तन्दिव परिश्रम्य मातृका निरीक्ष्य तथा प्रमादभूयिष्ठान् मुद्रितान् ग्रन्थपाठाश्च सम्पगालोच्य साम्प्रतमनुसन्दधानानां दृष्टिपथमानीयते । विष्णुधर्मोत्तरस्य एकाधिका हस्तलिखितपुस्तिका भिन्नभिन्नस्थानेषु उपलभ्यन्ते । वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयेऽप्य विष्णुधर्मोत्तरं द्वे हस्तलिखितपुस्तिके वर्तते, तथा पूनानगर्यां पुस्तिकाद्वयमप्युपलब्धिर्भवति । एव 'वम्बे' इत्याख्यं नगरे एका पुस्तिका अस्ति । एतां सर्वां उपलभ्य तथा वेङ्कटेश्वरसम्वरण बडोदासम्वरण च सर्वं बालोच्य ग्रन्थोऽयं प्रस्तूयते । पादटीकायां च + चिह्नमतिरिक्तपाठप्रोधकं तथा x निह्न तत्तत्पुस्तकं असोऽयं नास्तीति सूचयति । 'ने इत्यनेन वेङ्कटेश्वरसम्वरणं व' इत्यनेन च बडोदासम्वरणं सूच्यते ।

ग्रन्थस्यान्यातिवैशिष्ट्याद् दुर्दृष्ट्याच्च अयं बोधे १६१६ महा-नन्तराय साधारणपाठवानामनुसन्दधता विद्यायिना विद्यायमनिना

पण्डितानां च वैमनस्यमुपस्थापयतीति एतदयम् अन्ते अस्य कश्चित् हिन्दीभाषया अनुवादोऽपि सन्निवेशितः । तथा ग्रन्थोद्धृतानां केषाञ्चन पदविशेषाणां विशदीकरणाय मूर्तिमानप्रसङ्गस्य परिष्करणार्थं कतिपय-भङ्गचादीनाम् अवबोधनाय (यथा वैशाखपदम्, आलीढपदं, प्रत्यालीढपद, विदगलस्थान, तालः, अङ्गुलिः, मूर्धाविस्तारः, करतलपरिमाणं, हस्त-पुरुषः, शृङ्गागत स्थान, पार्श्वगत स्थानम्) च चित्रादिकं प्रदत्तम् । नूनम् एतेन अतिसूक्ष्मविषयस्यापि अनायासेनैव बोधः स्यादिति सम्भावयामि । मुख्यपुरुषसूर्याचित्रं भारतीयसंग्रहालयाधिकारिणः समुपलब्धम् ।

अवसरेऽस्मिन् विश्वविद्यालयप्रकाशनसमितेः सदस्या विशेषतः श्रीमन्त उपकुलपतयो बलरामोपाध्यायास्तथा अनुसन्धानसञ्चालकाश्च ग्रन्थवादाहर्हा । एतेषामाग्रहातिशयेनैव ग्रन्थोऽयं प्राकाश्यं नीतः ।

हिन्दीभाषान्तरीकरणे श्रीकपिलदेवनिपाठो तथा श्रीराजेन्द्रपाण्डेयश्च यथायथं साहाय्यं कृतवन्तौ । चित्रादिसंग्रहविषये श्रीमदिन्दिराचरण-पाण्डेयः, श्रीदेवनारायणमिश्रस्तथा श्रीप्रबोधनारायणोऽवस्थी च कृत-यत्ना आसन्निहि एभ्यः कृतज्ञतामाविष्करोमि ।

समान्तेवामो डा० रामाभिलाषत्रिपाठो तथा अनुसन्धानच्छात्रः श्रीजगदीशप्रसादशुक्लश्च लेखनप्रसङ्गे प्रयात्तमाश्रितवन्तौ ।

विश्वविद्यालयमुद्रणालयाध्यक्षस्तथास्यावरकर्मचारी च यथायथं स्वल्पेनैव कालेन मुद्रितः स्यात् तथा दृष्टिं दत्तवन्तौ ।

अस्मिन् ग्रन्थे यदि काश्चन त्रुटयः सञ्जाताः स्युः मम तर्हि दृष्टिदोष एव तत्र कारणं भवेदिति तां अविगणय्य मामनुगृह्णीयुर्विद्वांस इति सप्रश्रयं प्रार्थये ।

नतत्तां प्रुतम् शारयासाससत्तराविष्कासौल्लगुवुतम् यथानेतत्तावित्रेत्ता
वपानकतिःस्पन्ना दष्टपुःचमद्यामावायुगापातानिसर्वथाः करण्ययेसत्ताहृष्टान्
नेस्योक्तान्पसतम् तपन्वित्रेवितेपान्निचित्रेपरसतम् नमप्रमाणयन्नाकेतय
वद्व्यास्पतःपूणा देवोभरूयमालेच्योक्तकःशिशुकस्तथा विनयापुरुषाःप
चेतयावत्तामिन्ततम् उच्छ्रयायामन्यास्तसर्वयेयःप्रमाणतः स्वेतकीय
नेमोनेनशतसम्यधिकभवेत् प्रमाणनयेहेस्मपभट्टस्यतयातरम् बलेभिरधि
कैतेपमानव्यस्यनयान्यए शनंवरुवकस्तोक्तदशान्शशक्तस्पवु दारुणागुल्ल
विस्तारमालातयभिधीयते बुगुन्फतद्युतभोगःपायस्त्रायःप्रकीर्तितः दोवता
लातयामेवपादुतसवज्जाननी अवातन्यानृणकोत्रेतामिस्तान्निमृगुतः ता
बधुनाभिददपेट्टपात्कनष्टवत् केततात्त्रिभागःस्यामानववर्तनभवेत् ता
नवभागमपुक्तलेन्नरोपशिमन्तके मध्यमेगुतचित्तुमिसिरेस्यप्रकीर्तितम्
तानःशोक्ताःकरोराजकाहेससरशापन्त प्रवोहताचदशोक्तवत्तसाधमद्याए
के एतदायामनःशोक्तमानेहेसस्यापायिब गृनेनमानसोरेलाशोपाणामपिक
स्पयेत्त आयासपतिणादाभासमाःसर्वनराधिया ॥ सामान्यतस्तेनएवप
गाणशोक्तमयादस्वनर्गापप्य प्रत्ययसानेवमकोकमनिंसमासनकोकएलातज
सिह ५ रतिञ्जीविस्त्रपमोनेरेषुमाकोपवसस्तेवारनतीयेकाडेविम्बरेकाजा

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

[चित्रसूत्रम्]

प्राक्कथनम्

अष्टादशमहापुराणवदुपपुराणानामपि प्रामाण्यं प्राचीनत्वं चा-
कामेनापि स्वीकर्तव्यम् । सर्वेष्वेव महापुराणेष्वेवाम् उल्लेखः । परिचयः
प्रसङ्गश्च उपलभ्यते । किन्तु यद्यपि इमानि, महापुराणानि इव सम्मान-
महन्ति, तथापि महापुराणप्रभावातिशयात् न तादृशी दृष्टिमाक्रष्टुं
शेकुः । भारतीये जनसमाजे च पुराणपदेन महापुराणस्यैव स्वीकाराद्
उपपुराणानां नैतादृश आदरः । यद्यपि महापुराणमतानुसारेण उपपुराणानि
तेषामुपभेदा एव, न म्यातन्व्यमहन्ति; किन्तु वस्तुस्थितिर्न तथा ।
स्वतन्त्ररूपेणैषां स्थितिः सर्वत्रैव स्वीक्रियते । बहुनिबन्धकारैः एभ्यो
विभिन्नानामंशानां नाम्ना उद्धृतिः, पृथिव्या बहुषु स्थानेषु मातृका-

१. अष्टादशपुराण ५३।५९ क, ६३

उपभेदान् प्रवक्ष्यामि तेषां य सप्रतिष्ठिताः ।

अष्टादशपुराणेषु पृथक् पुराणं यत्प्रवक्ष्यामि ।

विज्ञानीष्वं द्विजधेष्टान्नेभ्यो विनिर्गन्तम् ॥

अष्टादशपुराण ७३, १२७९, १३ ८३

उपभेदान् प्रवक्ष्यामि तेषां ॥ सप्रतिष्ठिताः ।

अष्टादशपुराणेषु पृथक् पुराणं यत्प्रवक्ष्यामि ।

विज्ञानीष्वं द्विजधेष्टान्नेभ्यो विनिर्गन्तम् ॥

मग्नानाम् एषां स्वातन्त्र्येणावस्थानमित्यादिभिः उपपुराणानि महत्त्वं प्रमाणपदवी च भजन्ते ।

महापुराणानां संख्याविषये नामविषये च प्रायशः सर्वेषामेवैकमत्यमस्ति; किन्तु न तथा उपपुराणविषये । यद्यपि कूर्मस्कन्दपद्मगरुडब्रह्मवैवर्तादिमहापुराणेषु अन्येषु निबन्धेषु च महापुराणवदुपपुराणसंख्या अष्टादश एव स्वीकृता, तथापि—

“अन्यार्ष संहिताः सर्वा भारीचकापिलादयः ।
सर्वत्र धर्मकथने तुन्यसामर्थ्यमुच्यते ॥”

इत्याद्युक्तिभिः अष्टादशातिरिक्तानां विशिष्टानाम् उपपुराणानां ग्रामाण्यमपि अभ्युपगम्यते । अथ उपपुराणानां नामानि सर्वत्र भिन्नरूपाणि । वस्तुतस्तु तान्यसंख्यानि इत्येव मन्तव्यम् ।

शैवग्राह्यशाक्तवैष्णवेत्यादिभिर्ब्रह्मा महापुराणानि भिद्यन्ते तथा उपपुराणानामपि अयं भेदः सम्भवति । वैष्णवान्युपपुराणानि यथा—विष्णुधर्मम्, विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, नरसिंहपुराणम्, क्रियायोगसारपुराणम्, कल्किपुराणम्, आदिपुराणम् इत्यादीनि । सौराणि उपपुराणानि यथा—साम्बपुराणम्, सूर्यपुराणम्, सौरधर्मपुराणम्, सौरधर्मोत्तरपुराणमित्यादीनि । शक्तोपपुराणानि यथा—देवीपुराणम्, कालिकापुराणम्, महाभागवतम्, देवीभागवतम्, नन्दापुराणम्, सारदापुराणम्, चतुर्भुजकोटरपुराणम् इत्यादीनि ।

एषां मध्ये विष्णुधर्मोत्तरपुराणमतिमहद् वैष्णवोपपुराणम् । सण्ड-प्रपात्मकेऽयं चतुर्विधानि वैचित्र्यपूर्णानि आलोचनानि प्राचीनभारतस्य संस्कृतिं विप्रदयन्ति, गौरवं द्रढयन्ति, इतः पूर्वमनालोचितानि वस्तूनि आलोचयन्ति च ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य रचनाकालमवलम्ब्य पण्डितेषु बहुविवादः प्रचलति । डा० बयुलारमतेन अयं ग्रन्थः ईशवीयपञ्चशतोत्तरकाले एव सृष्टः^१ । विण्टरनिस्समतानुसारेण पुराणमिदं ६२८ आरभ्य १००० ईशवीय-शतकाभ्यन्तरे विरचितम्^२ । स्टेला क्रैमरिश^३ तथा आर. सी. हाजरा^४ ईशवीयपञ्चशतवर्षाभ्यन्तर एव अस्य विरचनं समाप्तिमगात् इति मन्येते ।

अस्य प्रथमखण्डे भृगोलवर्णनं, पातालवर्णनं, भार्गवरामचरित्रं, मन्वन्तरादीनि, तिथिमुहूर्तसम्बन्धीनि ज्योतिष्शास्त्रविषयकाणि, सृष्टिक्रमः, उर्वशीपुरुषसोः संवादः, आर्द्धं, व्रतमाहात्म्यं, दीपदानविधिः, विष्णुपूजा, यक्ष-रक्षःपिशाचादीनां प्रादुर्भावः, भरतमाहात्म्यमित्यादयो विषया एकोनसप्तत्युत्तरेषु द्विशताध्यायेषु विस्तृत्य समुपलभ्यन्ते । द्वितीयखण्डस्तु त्र्यशीत्युत्तरशताध्यायात्मको मुख्यतया राजधर्मविषयकः । तत्र राजधर्माणामानुपूर्व्यालोचनायसरे तीर्थप्रशंसा, श्रीचरित्रं, व्रतादीनि, पुरुषकारप्रशंसा, चतुर्वर्ण-चतुराश्रमव्यवस्था, विष्णुपूजा, कर्मविपाकाः, गायत्रीमाहात्म्यं, ज्योतिर्विद्या, धनुर्वेद इत्यादीनि आलोचितानि । विशालतमः विष्णुधर्मोत्तरस्य तृतीय-खण्डः पञ्चाशदुत्तरत्रिशताध्यायात्मकः । अत्रोपलब्धानां विषयाणां बहु-वैचित्र्यम् अनुसन्धानसञ्चालकानां प्राचीनभारतीयैतिहायिनां दृष्टिमाकर्षति । गायत्र्यादीनि वृत्तानि, संस्कृतप्राकृतभाषाव्याख्यानम्, अलङ्काराः, इतिहासाः, काव्यं, नाट्यसूत्रं, गीतलक्षणम्, आतोद्यं, नृत्तस्थापनं, नवरसाः, नृत्यगुद्राः, चित्रसूत्रं, विभिन्नदेवप्रतिमानिर्माणं, मन्दिरस्थापनं, मूर्तिप्रतिष्ठा, व्रत-माहात्म्यं, सप्तदशोत्तरशताध्यायात्मिका हंसगीता, (अत्र हंसरूपी विष्णुः ऋषिभ्यो बहुविधान् विषयान् श्रावयामास) विष्णुमाहात्म्यप्रतिपादकानि आख्यानानि इत्यादिविषयान् गृहीत्वा खण्डोऽयं प्रवर्तते ।

१. इण्डियन एजिनरेसी, बाल्फ़ोर १९, १८९० पृ. ४०८

२. हिस्ट्री ऑफ़ इण्डियन लिटरेचर, १, पृ. ५८०

३. जर्नल ऑफ़ दी हिण्डुस्टेन ऑफ़ सेटस, बाल्फ़ोर ११, पृ. ३

४. इन्डोज इन दि उज्जुतान्, बाल्फ़ोर १, पृ. १९२

तृतीयखण्डस्य पञ्चात्रिंशोऽध्यायादारभ्य ऊनचत्वारिंशाध्यायपर्यन्तं चित्रसूत्रस्य मुरयतया विस्तरः । (अत्र केषुचनाध्यायेषु चित्रसम्बन्धिनी काचिदालोचना वर्तते ।) एष्वेवाध्यायेषु चित्रवलाया समग्रं वर्णनमुपलभ्यते । विष्णुधर्मोत्तरे इतः पूर्वं चित्रसम्बन्धिव्याख्यानं नास्ति । सुप्राचीनाया भारतीयचित्रकलाया बहुषु पुराणेषु विशेषतः मत्स्याग्निवायु-स्कन्दगरुडब्रह्माण्डभविष्यनारदीयमहापुराणेषु पर्याप्ता चर्चा उपलभ्यते । किन्तु इमानि सर्वाणि पुराणान्यपि चित्रकलालोचनाया विष्णुधर्मोत्तर-पुराणापेक्षया अकिञ्चित्कराणीति वक्तुमुचितम् ।

प्रसङ्गतोऽत्र प्रश्नकर्त्रा वज्रेण (श्रीकृष्णपोत्रस्य अनिरुद्धस्य पुत्रवज्र) उपस्थापिता देवतारूपनिर्माणसम्बन्धिनी विचिकित्सा महर्षि मार्कण्डेय निराकरोति । तत्र इमाः मार्कण्डेयस्योक्त्य द्रष्टव्याः —

“चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यग् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तुं नाशक्यं तेन कर्हिचित् ॥

विना तु नृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
जगतोऽनु क्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ॥

आताप्य यो न जानाति तस्य नृत्तं सुदुर्विदम् ।
आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ॥

न भातेन विना शक्यं ज्ञातुमातोद्यमन्युत ।
गीतशास्त्रविधानज्ञः सर्वं वेत्ति यथाविधि ॥

संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ।
अपभ्रष्टं तृतीयं तु तदनन्तं नराधिप ॥

देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ।
गीतं पाठवशाद् ज्ञेयं स च पाठो द्विधा मतः ॥
गद्यं पद्यं च धर्मज्ञ गद्य मंकथया स्मृतम् ।
पद्यं छन्दोविशेषेण छन्दश्च बहुधा भवेत्”

अस्य अयमेव निष्कर्षं देवतारूपनिर्माणेन सह चित्रस्य, नृत्तसूत्रस्य, आतोद्यस्य, गीतस्य, देशभाषायाश्च अविच्छेद्य सम्बन्धः ।

चित्रसूत्रस्य पञ्चात्रिंशोऽध्याये आयामोच्छ्वायो वर्ण्यते । तत्र नारायणा-
भिवेयो मुनिः समागतानां देवरमणीनां वञ्चनायाम् आम्रवृक्षस्य
रसं गृहीत्वा भूमौ काञ्चन अभिनन्द्यकान्तिं दिव्यां स्वीमूर्तिमङ्कितवान् ।
अस्मादेव चित्रात् ऊर्वशी समजनि । अस्यां दिव्यं रूपं विलोक्य सर्वाः
अप्सरसः ग्रीडामापन्नाः तत्स्थानं परित्यजुः । इत्थं स नारायणो मुनिः
सुलक्षणं चित्रं निर्माय अच्युतं विश्वकर्माणं मध्यापयामास ।

अस्मिन् चित्रसृष्ट्युपाख्याने एकाधिकं वैशिष्ट्यं वर्तते । प्रथमतः
भारतस्य चतुःपट्टिकलासु प्रायशः सर्वा एव कला यथा प्राचीनैः नृपिभिः
सह सबद्धाः संश्लिष्टाश्च (यथा भरतस्य नाट्यशास्त्रम्), तथा इमा
चित्रविद्याम् अपि नारायणाख्यो मुनिः प्रवर्तितवान् । द्वितीयतः स मुनिः
इमा विद्या वास्तुविद्याप्रवर्तकं विश्वकर्माख्यं देवमध्यापयामास । एतेन
वास्तुविद्यायां सह अस्य चित्रकर्मणः सुसस्पृष्टः सम्बन्धः सूचितो भवति ।

चित्रसूत्रं विवृण्वता मुनिना अनं नृत्तेन सह अस्य कश्चन घनिष्ठः
सम्बन्धोऽपि प्रतिष्ठापित इति प्रागेवोक्तम् । यथा नृत्तेन तथा चित्रेणापि
त्रैलोक्यस्य सामान्यसत्ता अनुक्रियते । अतः नृत्ते याश्च दृष्टयो भावाभि-
व्यक्तयश्च येषां च अङ्गोपाङ्गानामलङ्काराणां च मुद्राः स्थितिर्गतिश्च उपलभ्यन्ते
ताः सर्वा यथामयं चित्रेऽपि उपनिबद्धाः । किन्तु एतेन नेदं प्रतिभाति
यत् नृत्तचित्रयोः सर्वात्मना अमिश्रित्वम् । विष्णुधर्मोत्तरस्य नृत्ताध्यायेषु
आयामोच्छ्वायादीनि प्रमाणानि नोक्तानि, तानीमानि चित्रवैशिष्ट्यघटकी-

तृतीयखण्डस्य पञ्चत्रिंशद्वाध्यायादारभ्य ऊनचत्वारिंशद्वाध्यायपर्यन्तं चित्रसूत्रस्य मुख्यतया विस्तरः । (अत्र केपुचनाध्यायेषु चित्रसम्बन्धिनी काचिदालोचना वर्तते ।) एवमेवाध्यायेषु चित्रकलायाः समग्रं वर्णनमुपलभ्यते । विष्णुधर्मोत्तरे इतः पूर्वं चित्रसम्बन्धिव्याख्यानं नास्ति । सुप्रार्चीनाया भारतीयचित्रकलायाः बहुषु पुराणेषु विशेषतः मत्स्याग्निवायु-स्कन्दगरुडब्रह्माण्डभविष्यनारदीयमहापुराणेषु पर्याप्ता चर्चा उपलभ्यते । किन्तु इमानि सर्वाणि पुराणान्यपि चित्रकलालोचनाया विष्णुधर्मोत्तर-पुराणापेक्षया अकिञ्चित्कराणीति वक्तुमुचितम् ।

प्रसङ्गतोऽत्र प्रश्नकर्त्ता चक्षणे (श्रीकृष्णपौत्रस्य अनिरुद्धस्य पुत्र-वध.) उपस्थापिता देवतारूपनिर्माणसम्बन्धिनी विचिकित्सा महर्षिः मार्कण्डेयः निराकरोति । तत्र इमाः मार्कण्डेयस्योक्तयः द्रष्टव्याः —

“चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यग् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तुं नाशक्यं तेन कर्हिचित् ॥

विना तु वृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
जगतोऽनु क्रिया कार्या दयोरपि यतो नृप ॥

आतोद्य यो न जानाति तस्य वृत्तं सुदुर्विदम् ।
आतोद्येन विना वृत्तं विद्यते न कथञ्चन ॥

न गीतेन विना शक्यं ज्ञातुमातोद्यमन्युत ।
गीतशास्त्रविधानज्ञः सर्वं वेत्ति ग्रथाविधि ॥

संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ।
अपव्रष्टं तृतीयं तु तदनन्तं नराधिप ॥

देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ।
गीत पाठचशाद् ज्ञेयं स च पाठो द्विधा मनः ॥
गद्यं पद्यं च धर्मज्ञ गद्य संकथया स्मृतम् ।
पद्यं छन्दोविशेषेण छन्दश्च बहुधा भवेत्”

अस्य अपमेव निष्कर्षं देवतारूपनिर्माणेन सह चित्रस्य, नृत्तसूत्रस्य, आतोद्यस्य, गीतस्य, देशभाषायाश्च अविच्छेद्य सम्बन्धः ।

चित्रसूत्रस्य पञ्चत्रिंशोऽध्याये आयामोच्छ्वायो वर्ण्यते । तत्र नारायणाभिधेयो मुनिः समागतानां देवरमणोना वञ्चनायम् आन्नवृक्षस्य रसं गृहीत्वा भूमौ काञ्चन अभिनन्द्यकान्तिं दिव्या स्त्रीमूर्तिमद्भितवान् । अस्मादेव चित्रात् ऊर्वंशी समजनि । अस्यां दिव्यं रूपं विलोपय सर्वा । अप्सरसः श्रीडामापत्ना तत्स्थानं परित्यजुः । इत्थं स नारायणो मुनिः सुलक्षणं चित्रं निर्माय अच्युतं विश्वकर्माणं मध्यापयामास ।

अस्मिन् चित्रसृष्ट्युपास्याने एकाधिकं वैशिष्ट्यं वर्तते । प्रथमतः भारतस्य चतुःपट्टिकलासु प्रायशः सर्वा एव कला यथा प्राचीने ऋषिभिः सह सवद्धा संश्लिष्टाश्च (यथा भरतस्य नाट्यशास्त्रम्), तथा इमां चित्रविद्यां अपि नारायणारयो मुनिः प्रवर्तितवान् । द्वितीयतः स मुनिः इमां विद्यां वास्तुविद्याप्रवर्तकं विश्वकर्माख्यं द्रवमध्यापयामास । एतेन वास्तुविद्यया सह अस्य चित्रकर्मणः सुसंस्पृष्टं सम्बन्धं सूचितो भवति ।

चित्रसूत्रं विवृण्वता मुनिना अनं नृत्तेन सह अस्य कश्चन घनिष्टः सम्बन्धोऽपि प्रतिष्ठापित इति प्रागेवोक्तम् । यथा नृत्तेन तथा चित्रेणापि त्रैलोक्यस्य सामान्यसत्ता अनुक्रियते । अतः नृत्ते याश्च दृष्टयो भावाभिव्यक्तयश्च येषां च अङ्गोपाङ्गानामलवाराणां च मुद्रा स्थितिर्गतिश्च उपलभ्यन्ते तां सर्वां यथायथं चित्रेऽपि उपनिबद्धाः । किन्तु एतेन नेदं प्रतिभाति यत् नृत्तचित्रयोः सर्वात्मना अभिन्नत्वम् । विष्णुपर्वोत्तरस्य नृत्ताध्यायेषु आयामोच्छ्वायादीनि प्रमाणानि नोक्तानि, तानीमानि चित्रवैशिष्ट्यघटकी-

भूतानि पदानि एवात्र चित्रसूत्रे विश्लिष्य प्रतिपाद्यन्ते । यथा ताललया-
दीनामेकमत्येन एव नृतस्य गीतेऽश्रोतृकर्मस्तथा च सुसंस्थितायामद्वारा
सुनिर्दिष्टोच्छ्वायमाध्यमेन च चित्राणां सोकर्यं विधीयते । शरीरस्याङ्ग-
प्रत्यङ्गादीनां परिमाणवर्णनप्रसङ्गेन प्रथमतः पुरुषशरीराणां पञ्चधा भेदः
समुल्लिखितः । हस्तः, भद्रः, मालव्यः, रुचकः, तथा च शशकः ।
एतेषामुच्चता प्रस्थानुसारेण तुल्या स्यात् । अर्थात् दक्षिणबाहौ दक्षिण-
पार्श्वे प्रसारिते अथ वामबाहौ वामपार्श्वे प्रसारिते सवि दक्षिणहस्तस्य
मध्याङ्गुलेरारभ्य वामहस्तस्य मध्याङ्गुलपर्यन्तं यत् मानं स्यात् तदेव
सम्पूर्णोच्छ्वायस्य परिमाणं भवेत् । तदिदमुक्तम्—

“उच्छ्वायायामतुल्यास्ते सर्वे ज्ञेया प्रमाणतः” इति ।

एषा पञ्चविधाना परिमाणमङ्गुलमानेन प्रदत्ता । यथा—हस्ता अष्टोत्तर-
शताङ्गुलपरिमिता । भद्राः षडुत्तरपरिमेया । मालव्याः चतुरधिकशताङ्गुल-
परिमेयाः । रुचकाः सताङ्गुलपरिमेयाः । शशकाश्च दशोत्तरशताङ्गुल-
परिमेयाः । स्वेन एव अङ्गुलमानेन इमे सर्वे परिमापयितव्याः । द्वादशा-
ङ्गुलिभिरेकस्तालो भवति । प्रसङ्गेऽस्मिन् अङ्गुलिपरिमाणस्य सुस्पष्टोऽर्थो
विश्लेषणीयः, येन तालमानस्यापि बोधो जायेत ।

सुप्राचीनकालात् मूर्तीनाम् उच्चतानिरूपणविषये अङ्गुलिः यद्वा ताल एव
मानत्वेन प्रचलति । ऋग्वेदीयपुरुषसूक्ते^१ पुरुषः सप्तमं विश्वं व्याप्य स्थितः,
अपि तु दशाङ्गुलेनास्याधिक्यमासीद् विश्वापेक्षया इति प्रसिद्धम् । शतपथ-
ब्राह्मणेऽपि (१०।२।१२) प्रजापतियंजवेदि पञ्चाङ्गुलमानेन परिमापितवान्
इत्येतद्विहितं वर्तते । श्रुत्वसूत्रेषु च वेदिनिर्माणप्रसङ्गे अङ्गुलिरेव मानत्वेन
गृहीत इत्यादीनामुल्लेखः प्रसिद्धः । वस्तुतस्तु मानाङ्गुलमात्राङ्गुलदेह
लब्धाङ्गुलभेदात् अङ्गुलमानस्य त्रैविध्यमुपलभ्यते । तत्र तु मानाङ्गुलस्य
स्वरूपं बृहत्संहितायाम् इत्यनिरूपितम्—

“जालान्तरगे भानो यदणुतरं दर्शनं रजो याति ।
तद् विद्यात् परमाणुं प्रथमं तद्धि प्रमाणानाम् ॥
परमाणुरजोवालाग्रलक्षायूक यवोऽङ्गुलं चेति ।
अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेक भवति संख्या ॥”

किन्तु प्राचीनभारतीयप्रतिमामानलक्षणग्रन्थेषु ईदृशस्याङ्गुलपरि-
माणस्य न तथोपयोगिता वर्तते, यथा अपरेषाम् अङ्गुलमानानाम् । यस्तु तस्तु
अष्टयवाना यत् स्थूलत्वं तत्तु अङ्गुलमानत्वेन यत् परिचितं तदपेक्षयात्यन्त-
मेव महत् । मानाङ्गुलमानं तु सापेक्षमेव । प्रतिमानिर्मातुं प्रतिमानिर्माप-
यितुर्वा हस्तद्वयेषु परस्परभिन्नदिशि प्रसारितेषु सत्सु वक्षिणहस्तस्य
मध्यमाङ्गुलाग्रभागात् आरभ्य वामहस्तमध्यमाङ्गुलाग्रभागपर्यन्तं स्थानमेव
अङ्गुलमाननिर्धारणस्य मूलमासीत् । मानाङ्गुलस्य व्याख्यानान्तरमपि
शुक्रनीतिसारे प्रतिपादितम् । तद्यथा—

“पल्लवानां चतुर्भागा मापनाङ्गुलिका स्मृता ।”

अत्र पल्लवपदेन नूनं हस्तमुष्टिं अथवा करतलस्थानं बोद्धव्यम्
(कालिदासस्य ऋग्विशम्—“कृतेव सनद्धमनोऽपल्लवा-३।७) ।

अस्माकं मते भारतवर्षस्य प्राचीनयुगे अथवा मध्ययुगे प्रतिमाना-
मानलक्षणे देहलब्धाङ्गुलमानमेव सर्वपेक्षया प्रसिद्धम् । बृहत्संहिताया
प्रतिमायां दैर्घ्यप्रत्यस्य परिमाणवर्णनप्रसङ्गे उक्तं वर्तते—

“स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमापनं च मुखम्” इति ।

मट्टोत्पलस्तस्य टीकायाम् अत्र स्थितं स्वपदम् इत्थं व्याख्याति—
“यस्मात् काष्ठात् पाषाणादिवाद् वा प्रतिमा त्रियते तद् दैर्घ्यं पीठप्रमाण-
विवर्जितं द्वादशभागविवर्जितं कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्यः सा अङ्गुलसंज्ञा
भवति । यस्मादष्टाधिकमङ्गुलशतं प्रतिमाप्रमाणं वदयति स्वैरङ्गुलप्रमाणैरिति

प्रतिमाया स्वैरात्मीयैरङ्गुलप्रमाणै मुखं वदनं द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं विपुल-
मायतं च दीर्घं कार्यम्” । अर्धवित्यस्य पीठस्योपरि प्रतिमाया पाददेशात्
मस्तकपर्यन्तं यत् मानं तस्य अष्टोत्तरशततमभागस्तु एक अङ्गुलः भवेत् ।
हयशीर्षपञ्चरात्रेऽपि अस्य स्पष्टतया उल्लेखो दृश्यते—

“अभिप्रेतप्रमाणं तु नवधा प्रविभाजयेत् ।
नवमे भास्वरैर्भक्तेर्भावः स्वाङ्गुलमुच्यते ॥”

तथा च नारदपुराणेऽध्युक्तम्—

“विम्बमानं तु नवधा प्रोच्छ्रयायात् संविभाज्य वै ।
भागं भागं ततो भूयो भवेद् द्वादशधा ढिज ॥
तदङ्गुलं स्याद् विम्बस्येति ।”

सर्वदेव प्रतिमाया अष्टोत्तरशततमभागं प्रति सर्वेषां दृष्टिराकृष्यते ।
वैखानसागमेऽपि (द्वाविंशतितमेऽध्याये) देहलब्धाङ्गुलस्य सुस्पष्ट लक्षण-
मित्थं वर्तते—“चेन्नोत्सेधं तत्तालवशेन विभाज्यैकांशदेहलब्धाङ्गुलं
तदष्टांशं यवमिति ।” वैखानसागमे प्रतिमामानलक्षणस्य अयं क्रमः प्रदत्तः ।
एकाङ्गुलेन एका मूर्ति (इन्दु, विश्वम्भर, मोक्ष, उक्त.), द्व्यङ्गुलेन
एका कला (गोलक, अश्विनी, युग्म, घ्राहणः, विहग, अक्षि, पक्ष),
त्र्यङ्गुलेन एक अग्निः (रुद्राक्षि, गुणः, अणं, काल, शूलः, राम, वर्गः,
मध्यः), चतुरङ्गुलेन एक भेद (प्रतिष्ठा, जाति, कर, अवज्ञानन, युग,
तूर्यं, तुरीयम्), पञ्चाङ्गुलेन एको विषयः (इन्द्रियः, भूत, इषु, सुप्रतिष्ठः,
पृथिवी), षडङ्गुलेन एकं कर्म (अङ्ग, रस, समयः, गायत्री, कृत्तिका,
कुमारानन, कौशिक, ऋतु), सप्ताङ्गुलेन एक पातालः (मुनि, घातृ,
लोकः, उष्णिक, रोहिणा, द्वीपः, अङ्गम्, अम्बोनिधि), अष्टाङ्गुलेन एक
लोकपालः (नाम, उरण, वभ्रुः, अनुष्टुप्, गणः), नवाङ्गुलेन एका

नाडो, पङ्क्तिः), एकादशाङ्गुलेन एक रद (त्रिष्टुप्), द्वादशाङ्गुलेन एकः तालः (वितस्तिः, मृग, यम, अकः) इत्यादीनि रूपाणि प्रवर्तन्ते । प्रतिमानिर्मातु. निर्मापयितुर्वा दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलस्य मध्यमपर्वणा-मपि अङ्गुलमानं कदाचित् सूच्यते, तत्तु मात्राङ्गुलान्त पातीति मन्यामहे ।

तालप्रसङ्गे तु इदमधिकमुच्यते यत् वैखानसागमे तालसम्बन्धिमान यदुक्त (द्वादशाङ्गुलिभिरेकस्तालो भवति) तत्तु प्रतिमामानलक्षणग्रन्थैरपि समर्थ्यते । तत्रोक्त "द्वादशाङ्गुलितालं च वितस्तिर्मुखमेव च" । मत्स्य-पुराणेषु तत्सजातीया उक्तिर्वर्तते—

"स्वकीयाङ्गुलिमानेन मुखं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।"

किन्तु अत्र एक विषय प्रति अनुसन्धानसञ्चालकाना दृष्टिराकृष्यते । प्रतिमामानलक्षणसम्यग्धेषु प्राचीनग्रन्थेषु वराहमिहिरकृताया बृहत्-सहिताया भट्टोत्पलकृतेषु अस्य टीकाग्रन्थेषु च तथा सम्यक्सम्बुद्धभाषित-प्रतिमालक्षणे च प्राचीनमानत्वेन ताल इत्यस्य उल्लेखो न दृश्यते । अथ सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु अङ्गुलमानस्य स्वीकृतिरस्ति । यद् भवतु नाम, प्रतिमाया मानलक्षणपक्षे यथा अङ्गुलादीना ज्ञानमावश्यक तथा तालमानज्ञानमपि अपेक्षते एव ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणेषु हसादीना पञ्चपुरुषाणा यत् मान प्रदत्तं सर्वत्र एव तत्तु अङ्गुलानुसारेण अथवा तालानुसारेण । ग्रन्थमिम-मधिकृत्य हसस्य निम्नोक्त मान प्रतीयते । गुल्फपर्यन्त पादस्य उच्चता तालस्य चतुर्भागात्मिका अर्थात् अङ्गुलत्रयम् । द्वे जङ्घे तु तालद्वयविशिष्टे अर्थात् एकस्या जङ्घाया उच्चता द्वादशाङ्गुलिः । जानुनी च पादवदेव स्याताम् अर्थात् द्वैर्घ्येण अङ्गुलत्रयम् । ऊरुजङ्घावत् । लिङ्गादारम्य नाभिस्थानपर्यन्तमेकतालविशिष्ट स्यात् तथा च नाभिस्थलात् हृदय-पर्यन्तमपि एवतालत्मकम्, एवं च हृदयात् कण्ठपर्यन्तमपि स्थान द्वैर्घ्येण

एकतालात्मक भवति । कण्ठश्च एकस्य तालस्य त्रिभागं स्थानं व्याप्य (चतुरङ्गुल) वर्तते । वदनस्य दैर्घ्यं तु एकताल भवति । ललाटस्योपरि मस्तक तालपङ्क्त्यायुक्त (अङ्गुलद्वयात्मकं) स्यात् । मस्तकादारभ्य पादपर्यन्तं यत् सम्पूर्णं स्थानं तस्य मध्यभागे लिङ्गं स्यात् । इयं नाम प्रतिमाया दीर्घता । करः एकतालात्मक, बाहुः सप्तदशाङ्गुल स्यात्, प्रबाहुश्चापि सप्तदशाङ्गुलः । इदमेव हसस्य प्रस्थानुसारेण मानम् । अवशिष्टानां चतुर्णां भद्रमालव्यरुचकशशकादीनां एतदनुसारेण मानं कल्पनीयम् । सर्वे एव दैर्घ्यं विस्तारे परिधौ च समानमाना स्युः ।

पट्टनिर्देशध्याये प्रतिमान्तर्गतानां मानं विचारितम् । मूर्धन्योर्विस्तारः द्वादशाङ्गुल, ललाटस्य दैर्घ्यमष्टाङ्गुलिः, उच्चता च चतुरङ्गुलिः, कपोलौ च दैर्घ्येण चतुरङ्गुलौ, उच्छ्वायेण द्व्यङ्गुलौ स्याताम् । गण्डदेशौ पञ्चाङ्गुलौ, हनुश्च चतुरङ्गुलः स्यात् । कर्णरन्ध्रस्य विस्तारः एकाङ्गुलः, कर्णस्य पाल्याख्याया स्तुटिकाया दैर्घ्यप्रस्थयो कश्चित् निर्दिष्टो नियमो नास्ति । चतुरङ्गुलपरिमाणा नासिका, अग्रभागे अस्या उच्चता द्व्यङ्गुलिः, विस्तारश्च त्र्यङ्गुलिः, नासापटस्तु एकाङ्गुलिः, अस्या विस्तारः द्व्यङ्गुलिः, ओठादारभ्य नासिकापर्यन्तं स्थानमर्धाङ्गुलम् । एकाङ्गुलं ओष्ठमानम्, मुखं चतुरङ्गुलमायामम्, अरिः एकाङ्गुलपरिमितस्तथा चिबुकं द्व्यङ्गुलं, दन्ताः चतवारिणश्च । तेषामुच्छ्वाय अर्धाङ्गुलं तन्मध्ये द्रष्टा अष्टौ । मूलदंष्ट्राया उच्चता एकाङ्गुलस्य द्वादशभागान्तिका । अक्षिणी च अङ्गुलपरिमितोच्चे तथा त्र्यङ्गुलिपरिमितः अनयोर्विस्तारः । नेत्रान्तर्गतं यत् कृष्णमण्डलं तत्तु नेत्रत्रिभागपर्यन्तं स्यात् । नेत्रमध्यस्थतारा नेत्रपञ्चभागात्मिका । भ्रुवावपि अर्धाङ्गुलिर्विस्तृते । अनयोरायाम् त्र्यङ्गुलं स्यात् । भ्रुवोर्मध्यवर्तिस्थानं द्व्यङ्गुलपरिमितं स्यात् । नेत्रान्तात् गणविधरपर्यन्तं स्थानं चतुरङ्गुलपरिमितं ग्रीवाया विस्तृतिर्दशाङ्गुलं यावत् तथास्या परिविधश्च एर्ध्वगत्त्र्यङ्गुलपरिमितः, स्तनयोर्मध्यवर्तिस्थानं षोडशाङ्गुलम्, स्तनयोः तु पङ्क्त्यङ्गुलपरिमितम्, स्कन्धसलग्नभागस्य बाहुमूलस्य

परिधि. षोडशाङ्गुलः, अग्रे चास्य परिणाहो द्वादशाङ्गुलः । करतलः
सप्ताङ्गुलपरिमितः देर्घ्ये विस्तारे च पञ्चाङ्गुलः, मध्यमिका तु पञ्चाङ्गुल-
परिमिता । प्रदेशिनी तयानामिका मध्यमिकायाः पूर्वदलहीना, कनिष्ठि-
कापि अनामिकाप्रदेशिन्यपेक्षया पूर्वदलहीना स्यात् । मर्वा अङ्गुलयः
समन्निभागेन विभजनीयाः । नखाश्च पर्वायां स्युः, वृद्धाङ्गुलं द्विपर्व-
परिमितं त्र्यङ्गुलात्मकम्, जठरन्य परिधि. द्विचत्वारिंशाङ्गुलपरिमितः,
नाभि. एकाङ्गुलः, कटिश्च द्वादशाङ्गुलपरिमिता, अस्याः परिधि. चतुश्च-
त्वारिंशदङ्गुलपरिमितः । अण्डकोपयोर्विस्तारः चतुरङ्गुलः, लिङ्ग तु देर्घ्येण
षडङ्गुलम् तथास्य परिधिः चतुरङ्गुलः स्यात् । लिङ्गात् ऊरुद्वयपर्यन्तस्थानं
चतुरङ्गुलपरिमितम् । अष्टाङ्गुलविस्तृतं जानु । जङ्घायाः अग्रभागश्च
द्वादशाङ्गुलपरिमितः । पादस्याग्रभागां पञ्चाङ्गुलात्मकौ चतुर्दशाङ्गुल-
विस्तृता । पादतलस्तु द्वादशाङ्गुलदीर्घं. षडङ्गुलविस्तृतः स्यात् । पादाङ्गुली
अङ्गुलदीर्घा स्याताम् । प्रदेशिनी बहुपुत्रुल्या स्यात् । अन्याश्च अस्या-
ष्टाशभागेन हीनाः स्युः । वृद्धाङ्गुलस्य नखा वृद्धाङ्गुलापेक्षया भाग-
चतुष्टयहीनाः, तथा च द्वितीयाङ्गुले नखाः द्वितीयाङ्गुल्यपेक्षया भागार्धेन
हीनाः । शेषाङ्गुलीना नखाः तत्तदङ्गुल्यपेक्षया अष्टमभागेन हीनाः
स्युः । पाष्णी त्र्यङ्गुलविस्तृते तथा चतुरङ्गुलोच्छिन्ने स्याताम् ।

एतत्तु हसार्यस्य पुरुषविशेषस्य मानम् । अन्येषा सर्वेषा निर्माणं तु
अनेनैव क्रमेण स्यात् ।

हसस्य मुखमतिमनोहरम्, मध्यभागश्च सुशोभनः, गतिश्च राजहसस्येव
मनोहारिणी स्यात् । सर्पराजस्य शेषस्येवास्य हस्तद्वयं सलीलं स्यात् ।
तस्य नयने मधुवर्णं एव मानच्छविश्चन्द्रवदुज्ज्वला भवेत् । भद्रः पद्मवत् ।
बाहू स्थूला वृत्ताकारौ च । मातङ्गस्येव तस्य गतिः स्यात् । कपोलश्च
सुन्दररोमराजीभिः रूढः । मालव्यश्च मुदगश्यामः, क्षौण्णमध्यः, आजानु-
लम्बितबाहुः कठिनस्कन्धो भवेत् । तस्य नासिका च हस्तिनः नासिका

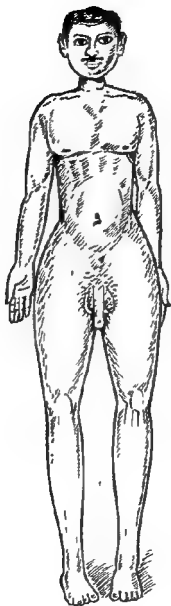
इव स्थूला मनोरमा । हनुद्वयपीवरस्यात् । रुचकस्तु शरदगौर, कम्बुग्रीव,
वलयान्, सत्यसन्ध, प्रकृत्या च रसिको भवेत् । शशको रक्तश्यामः,
कर्बुरकः, पूर्णगण्डश्च स्यात् । अस्य नयने मधुवर्णं च स्याताम् ।

तत्परवर्तिनि सप्तत्रिंशत्तमेऽध्याये अङ्गप्रत्यङ्गमानानुसारेण पञ्च-
पुरुषाणां प्ररक्तत्वेन पञ्चस्रोप्रतिमानिर्माणेऽपि विधिरूपकल्पितः । इदं तु
प्रतिभातं भवति यत् उपर्युक्तायाः पञ्चपुरुषप्रतिमायाः स्वस्वस्त्रीरूपमध्यासीत् ।
किन्तु यथा हृसादिक्रमेण पञ्चपुरुषमूर्तेः नामानि, सर्वेषां तेषां विस्तृत-
विवरणानि च प्रदत्तानि न तथा स्त्रीणाम् । आसा नामानि नोल्लिखितानि,
मानं च यत् किञ्चित् प्रदत्तम् । ताः सर्वाः पुरुषस्य समीपस्थाः कर्तव्याः । पुरुष-
मूर्तीनामपेक्षया अङ्गुलद्वयं कृशः, तथा कटिश्च अङ्गुलचतुष्टयाधिका भवेत् ।

इत ऊर्ध्वं महापुरुषलक्षणमधिकृत्य किञ्चिदालोचितम् । यद्यपि
महापुरुष इत्येव पदमत्रोपलभ्यते, तथापि अस्य व्याख्यानावसरे चक्रवर्ति-
नृपाणां विवरणमेवोपन्यस्तम् । मत्स्यपुराणे चक्रवर्तिना लक्षणप्रसङ्गे उक्तं—

“महाधनुर्धराश्चैव श्रेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्षणपूर्णास्ते न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥
न्यग्रोधी तु स्मृतौ बाह्व्यासो न्याग्रोध उच्यते ॥
व्यासेन तूच्छायो यस्य अत ऊर्ध्वं तु दैहिनः ॥
समोच्छ्रायः परोणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः” ॥

विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण एषा चक्रवर्तिनृपाणां कराश्च जालघदाः
कार्मर्या, भ्रुवोर्मध्ये क्षेमच्छूरी ऊर्णा स्यात् । हस्तेषु तिस्रः मणोहराः दशक-
शोणितलोहिता ईषद्वयक्रा रेखाः स्युः । इन्द्रगणिमेवकच्छविः केशाः सूक्ष्माः,
लोचनलोभनीयः, स्नेहमिव स्रवन् स्यात् । अयं तु केशाः षड्विधत्वेन
परिचीयन्ते—(क) कुन्तलाः, (गुच्छः), (ख) दक्षिणावर्ताः । (यामतो

हमपुरुष

दक्षिणदिशि प्रवर्तिताः), (ग) तरङ्गाः (तरङ्गमाला इव उच्चनीचाः),
 (ग) सिंहकेशराः (सिंहस्य केशर इव आकुञ्चिताः), (ङ) वर्धरा. (दण्ड
 इव कठिनाः, (च) जूटटसरा. (जटावद्धा.) । यथा केशानामपि पङ्क्तिवत्त्वं
 तथा नेत्रेष्वपि विभिन्नता दृश्यते । आकारभेदेन अस्य पञ्चभेदाः
 परिकीर्तिताः । एषा परिमाणं लक्षणं च विशिलप्य आलोचितम् । मान-
 निर्णयप्रसङ्गे यद्यमानमिति बहुधा उल्लिखितम् । तद् यद्यमानं तु स्वकीया-
 ङ्गुलिमानस्वेनानुमेयं भवेत् । इमे पञ्चभेदाः स्वस्ववैशिष्ट्यमण्डिताः
 स्वभावप्रकाशकाश्च । (क) चापाकारा. (धनुराकृतिः) । योगमार्गे यथा
 अधःस्थिता भूमिं प्रति दृष्टिनिवद्धा तथैव चापाकारस्य नयनस्य वैशिष्ट्यम् ।
 चापाकारं नेत्रं यद्यत्र भवति । (ख) मत्स्योदराः (मत्स्यस्य उदरवत्
 आयता.) । कामिजनानां तथा स्त्रीणां कृते तु मत्स्योदराकृतितर्जयन
 विधेयम् । यद्यचतुष्टयमेवास्य मानम् । (ग) उत्पलपत्राभा. (नीलोत्पलस्य
 पत्रमिव उज्ज्वलाः) । विषयेषु अनासक्तानाम् उत्पलपत्रनिभं नयनं कायम् ।
 पद्मपत्रमेवास्य मानम् । (घ) पद्मपत्रनिभा. (स्वेतपद्मपुष्पमिव मनोरमा.) ।
 भयभीतानां रोदधमानानां नेत्राणि पद्मपत्राकृतीनि स्युः । मानं तु
 नवयवम् । (ङ) शशाकाराः (शशक इव लोभनीयाः) । वेदनायिह्वलानां
 शशकाकारं नेत्रं विधीयते । मानं दशयवकम् ।

अनेन प्रकारेण सर्वे ऋषयः पितरः देवाश्च कर्तव्याः । इमे सर्वे
 द्युतिमन्तः यथोचितभास्वरा भवेयुः । प्रमाणानुरूपमनिन्दितं बहुरेखस्थानै-
 राकीर्णं सरलाकृतिं सुकुमारं च स्यात् । किन्तु नेदमन्तिमवाक्यम् । सर्वेषां-
 मङ्गलानां प्रत्यङ्गानां च यथायथं मानं विवेचितमिति सत्यम् । किन्तु तथापि
 निर्माणकर्तुं पटुत्वं च सर्वोपरि विराजते । स्वकीया प्रतिभामनुसृत्य
 स्वबुद्धयनुसारेणैव इमानि सर्वाणि विरचनीयानि । भूर्तोनां, प्रतिमानां,
 चित्राणां च गुणाघायकत्वे निर्मातुः शाश्वतिकी प्रतिभा एव कारणं भवति,
 न केवलं प्रतिभामानलक्षणशास्त्रविद्या ।

अष्टात्रिंशेऽध्याये देवप्रतिमाना नेत्राणि तथा मुखानि कीदृशानि
 कियत्परिमाणानि स्युस्तद्विषयेऽपि यथेच्छमालोचितम् । इदं तु अवधेयं
 यद्यत्र कुत्रापि 'देवा निमेषहीना भवन्ति' इत्यस्य आलोचनं न कृतम् ।
 देवतानामुत्पलपत्राभं नयनं, कृष्णतारकमध्यं, रक्तान्तं च स्यात् । एतानि
 दीर्घपद्मसमाच्छन्नानि, सुचारुणि तथा सुदृश्यानि भवेयुः । ईदृशानि नेत्राणि
 प्रजानां हितकारीणि भवन्ति । किन्तु यानि नेत्राणि पद्मपत्रान्तानि तानि
 तु श्रीसुखप्रदायीनि भवन्ति । एतानि मनोज्ञानि सुदृश्यानि विशालानि
 कृष्णताराणि, शुभलक्षणसमायुक्तानि, अन्तः दुग्धवत् श्वेतानि स्युः ।
 नेत्रलोमानि अग्रे असरलानि भवेयुः ।

मुखं प्रसन्नं चतुरस्रं तथा सुसम्पूर्णं स्यात् । अत्र च विभिन्नानि
 शुभलक्षणानि स्युः । दीर्घमण्डलाकारा चक्राकारा त्रिकोणादयः देवप्रतिमा
 प्रजानां मङ्गलमिच्छाद्भूतं सयत्नं परिहृतव्या । आसामक्षिपुः पद्मसु च
 यथोपयुक्तं लोमं विरचनीयम् । अन्ये अक्षास्तु लोमवर्जिता भवेयुः ।
 तथा सौन्दर्यमासु प्रतिमासु आधेयं यथा इमाः सर्वा षोडशवर्षीया
 लावण्यमव्यञ्ज्य प्रतीताः स्युः । पञ्चगुरुराणां मध्ये हसस्य यन्मानं विश्लिष्य
 प्रागेव निगदितम् तदनुसारेणैव आसा देवप्रतिमाना मानं परिज्ञेयम् ।
 वदनानि प्रसन्नानि दृष्ट्यश्च सुस्मिताः स्युः । इमाश्च मुकुटकुण्डलहार-
 केयूररङ्गदादिभिः विविधैरलङ्कारैः भूषितव्याः, कण्ठे मङ्गलमाल्यं, गले
 पवित्रं यज्ञोपवीतं, श्रोणिदेशे च विलम्बिता मेखला, पदप्रान्ते नूपुरादीन्या
 भूषणानि । आजानुलम्बितं कटिवासः, मनोहरं दुकूलम् । आसा प्रतिमाना
 दक्षिणं जानुं प्रदर्शनीयम् । मस्तकस्य ऊर्ध्वभागे तत्प्रमाणानुसारेण देवानु-
 कारिणी मण्डलाभा प्रभा विरचनीया । आसा प्रतिमाना कीदृशी
 दृष्टिः स्यात् तद्विषयेऽपि यथोचितमालोचितम् । आसा निर्माणेऽपि

१ कालदासस्य विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयेऽङ्के — 'देवस्य अक्षिमित्वादि न अग्रेहि मोणा
 विष्णोर्भादि ।

यथोचितः यत्नः आवेयः । ऊर्ध्वगामिनी अधोगामिनी तिर्यग्गामिनी दृष्टि-
परिहर्तव्या । तथा या च हीना, अत्रिका, दीना, क्रुद्धा, रूक्षा वा भवेत्
सापि परिहरणीया । ईदृग्दृष्टीना परिहारे कारणमपि पर्यालोचितम् ।
ऊर्ध्वदृष्टिः मरणजायिका, अधोदृष्ट्या शोको लक्ष्यते, तिर्यग्दृष्टिः घननाश-
कारिणी, हीनदृष्ट्या मरण द्योत्यते, अधिका दृष्टिः शोकजनयित्री,
दीनदृष्ट्या देव्यं सूच्यते । रूक्षा दृष्टिः सम्पत्क्षयकरी तथा क्रुद्धा दृष्टिर्भय-
विवाधिनी स्यात् ।

प्रतिमानामुदरनिर्माणविधावपि केचन नियमा अनुसर्तव्या । अनुदरी
अधिकोदरी, प्रतिमा विवर्जनीया । इमां यथावत् प्रमाणानुसारेणैव स्युः ।
वर्णं तु कान्तं स्यात्, सर्वथा रूक्षता वर्जनीया । अत्र क्षतव्रणादीनि स्थान
न लभेरन् । यया आनतं प्रतीयेत एतादृशी अधिकविवृति उदरवक्त्रस्य
न स्यात् । अन्य अधिकस्थूलता यथा समस्त परिहर्तव्या तथा अधिक-
सूक्ष्मतापि, अल्पोदरी प्रतिमा भयाय कल्पते, अधिकोदरी च मरणसूचिका ।
क्षतयुक्तं यदुदरं स्यात् तत्तु मृत्युजनकम् । हीनेन विनाशो द्योत्यते,
उदराधिक्यं शोकस्य कारणं भवेत्, तथा रूक्षवर्णविशिष्टोदरेण भयं
सूच्यते । यस्य उदरस्य मुखं विवृतं स्यात् तत्तु कुलनाशकरं भवेत् ।
प्रसङ्गेऽस्मिन् बृहत्सहिताकारमतमपि उदाहर्तव्यम्—“यामाघनता
पत्नीनां दक्षिणावनता हिनस्यायुः” ।

मण्डलाभा च स्थान विमाय मानानुसारं स्वस्थाने एव परिकल्प्य
निवेदनीया । प्राच्यदेशीया आभा च घननागाय प्रवर्तते, दक्षिणाभा
मरणसूचिका, पश्चिमाभिमुखिनी सुतनाशकारिणी, उत्तरदेशीया च भयवि-
वृद्धिमूलिका स्यात् । प्रमाणहीना मण्डलाभा नाशाय प्रवर्तते । अधिकाभया
देशनाशः सूच्यते, अश्लक्ष्णा मरणनिमित्तका, क्रुद्धा रूपनाशिनी भवेत् ।

न कदापि लक्षणविवाजिता मानप्रमाणहीना प्रतिमा विरचनीया ।
ब्राह्मणश्रेष्ठैर्मन्त्रादिभिराहृता अपि देवास्तादृशी लक्षणप्रमाणवजिता प्रतिमा

नाशयेयुः । ईदृक्प्रतिमासु नित्य पिशाचा देत्या दानवाश्च स्थान लभन्ते । अतः सर्वप्रयत्नेन परिमाणहीना प्रतिमा वर्जनीया । मानलक्षणयुक्ता च सर्वा प्रशस्ता शुभरूरी । इयं च आयुर्विवर्धिनी, यशोऽभ्युदयविधायिनी, धनधान्यादिसमृद्धचुम्भतिकारिणी भवति । मानलक्षणपेता प्रतिमा धनधान्यादिकं नाशयति । देवप्रतिमा सद्व शोभामण्डिता कर्तव्या । मूर्तीनां प्रतिमानां चित्रगतानामालेख्यादीनां गतिः शोभना स्यात् । सिंहस्येव वीर्यवती, वृषस्य इव मन्थरा, मातङ्गस्येव विवृतपाश्वरी, राजहंसस्येव लीलामयी मनोहारिणी च गतिर्विधेया । मूर्त्यादीनि तथा चित्राणि नियमानुसारेण प्रकल्पितानि सन्ति निर्मातुं देशस्य राज्ञश्च सौभाग्यं सूचयन्ति । अतः सर्वप्रयत्नेन इमां सुलक्षणां कर्तव्या । सुलक्षणमेव सर्वसौन्दर्यस्याधारभूतम् । आयुर्गारोग्यैश्वर्यदायकं परमं शुभम् ।

परवर्तिनि अध्याये चित्रस्य स्थानमवलम्ब्य आलोचनं प्रवर्तते । बहुमूल्यवति एवाम्गिनशे प्रकृतपाठनिर्णयो न त्वनायाससाध्यः । विभिन्नासु मातृकासु निमग्नं कदाचित् मुद्रितश्चायं भागो बहुविचित्रपाठमुपस्थापयति, अतः बहुप्रयासमास्थाय एव पाठो निर्णयः । अत्र तु चित्रस्य नवस्थानमालोच्यते । अर्वाचीनकालेषु बहुषु वास्तुशास्त्रग्रन्थेषु चित्रकलासम्बन्धिषु पुस्तकेषु च इदं नवस्थानमवलम्ब्य बहु आलोचितम् । एषा ग्रन्थानां मध्ये समराङ्गणसूत्रधारः (ईसवीये एकादशशतके), सोमेश्वरस्य अभिलाषार्थचिन्तामणिः (ईसवीये द्वादशशतके), श्रीकुमारस्य शिल्परत्नम् (ईसवीये षोडशशतके) उल्लेखनीया पदवी भजन्ते । एतन्मध्ये समराङ्गणसूत्रधारस्य अयम् अक्षमृशप्रमादपूर्णः । यद्यप्यस्य एकोनाशीतितमेऽध्याये नवस्थानवर्णनप्रसङ्गे नववृत्तेरप्युल्लेखो दृश्यते तथा च साकल्येन ऊर्ध्वशतस्थानान्यपि उपकल्पितानि, तथापि दुष्टपाठबाहुल्यात् अशस्याम्यपदभिप्रेतं स्पष्टं वक्तव्यं न तदस्माभिरनायासेन ज्ञातुं शक्यते । सोमेश्वरस्य अभिलाषार्थचिन्तामणौ तृतीयेऽध्याये तथा श्रीकुमारस्य शिल्परत्ने चतुःषष्टितमेऽध्याये चित्रविषयको निबन्ध उपस्थापितः । किन्तु विषयेऽस्मिन्

ग्रन्थद्वयस्य ऐकमत्यं दृश्यते । उभयत्रपाठोऽपि प्रायशः न भिद्यते ।
एतादृशस्य पाठैवस्य कारणमप्यस्ति । इमौ द्वौ ग्रन्थौ नवस्थान-
विषये ब्रह्मसूत्रस्य तथा पक्षसूत्रस्य यः पाठः आसीत् तमवलम्ब्य
एव प्रवर्तितौ वर्तते । विष्णुवर्मोत्तरपुराणे नवस्थानप्रस्थानात्मकोऽर्थो वर्तते ।
तत्र यद्यपि ब्रह्मसूत्रस्य पक्षसूत्रस्य वा नामोल्लेखो नास्ति तथापि विष्णु-
वर्मोत्तरपुराणात् प्राक् कश्चित् पाठमवलम्ब्य एव अस्य पाठः प्रचलितो
नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि । किन्तु विष्णुवर्मोत्तरात् शिल्परत्नाभिलषितार्थ-
चिन्तामणीनाम् अस्मिन् विषये यन्मतवैषम्यं पाठपार्थक्यं च वर्तते तत्
सम्यगालोचनीयम् ।

भोजस्य समराङ्गणसूत्रधारे एकोनाशीतितमाध्यायं सम्यग् विचार्य
स्थिरीकृत्य यानि नवस्थानानि लभ्यन्ते तानि त्वित्थम्—ऋज्वागतम्, अर्ध-
ऋज्वागतं, साचीकृतं, अर्धधर्षक्षम्—इमानि सर्वाणि ऊर्ध्वागतानि ।
एतान्येव यदा परावृत्तानि भवन्ति तदा नवीनस्थानचतुष्टयानां प्रादुर्भावो
जायते । तानि यथा—ऋज्वागतपरावृत्तम्, अर्धऋज्वागतपरावृत्तं,
साचीकृतपरावृत्तं, अर्धधर्षक्षपरावृत्तम् ; नवमस्थानं तु पार्श्वगतम् । इदं च
सदैव भित्तिकविग्रहं स्यात् । शिल्परत्नाभिलषितार्थचिन्तामणिषु मुख्यतया
पञ्चस्थानस्योपलब्धिर्भवति । यथा—ऋजुः, अर्धजुः, साची, धर्षाक्षी
(द्व्यर्धर्षाक्षी), पार्श्वगतश्च । इमानि पञ्च मुख्यस्थानानि । एषां मध्ये प्रथम-
चतुष्टयं परावृत्तं कृत्वा ऋजुपरावृत्तम्, अर्धजुपरावृत्तं, साचीपरावृत्तं,
धर्षाक्षीपरावृत्तम् (द्व्यर्धर्षाक्षीपरावृत्तम्) इति साकल्येन नवस्थानानि
समुपलभ्यन्ते । मार्कण्डेयवचनानुसारेण रूपाणां शुभाकारविकाराणि
नानावर्णधराणि स्थानानि नवसंख्येयानि । तानि यथा ऋज्वागतम्, अनृजुः,
साचीकृतशरीरम्, अर्धविलोचनं, पार्श्वगतं, परावृत्तं, पृष्ठागतं, परिवृत्तं,
समानतं च ।

अत्र सम्यग्विश्लेषणेनैदं प्रतिभाति यद् विष्णुवर्मोत्तरस्य अनृजुः
शिल्परत्नादीनामर्धजुः एव । साचीकृतशरीरं हि साची, अर्धविलोचनम्,

अध्यर्धाक्षमिति समानार्थप्रतिपादकमेव । पार्श्वगतमुभयसाधारणम् ।
क्षयवृद्धयनुसारत त्रयोदशस्थानानि समुपलभ्यन्ते—तानि यथा—दृष्ट्यागतम्,
अनृजुगतं, मध्याध्याधिम्, अर्धाधिं, साचीकृतमुख, नत, गण्डपरावृत्त,
पृष्ठागत, पार्श्वगतम्, उल्लेप, चलित, उत्तान, वलितम् ।

इमानि स्थानानि सस्थानानि च सम्यग् व्याख्यानमर्हन्ति ।

ऋज्वागतस्थानं तु अभिमुखं तथा सुसम्पूर्णं भवति । तत्र अङ्गप्रत्यङ्गानि
स्पष्टतया प्रतीयन्ते । अथ अङ्गानि मनोरमाणि, वर्तिका कोमला कुन्दा-
वदाता च भवेत् । स्थानमिदं मधुरं, पवित्र, तथा सुस्पष्टरेखाभिरलङ्कृतं
स्यात् । अस्य मात्राणि तु न कदापि क्षीणत्वमाप्नुयुः ।

अनृजुस्थाने मुखस्य वक्षसः उदरस्य च सम्मुखतः पूर्णता स्यात् ।
किन्तु वटिदेशे स्कन्धे ऊरुप्रदेशे चेद क्षीणम् । नासापुटादधरोष्ठं चतुर्थांशम् ।
शरीरतो भागत्रयं क्षयमापन्नम् । प्रवृत्तस्थानलम्बोपपादनात् अस्य अधिक
सौन्दर्यं सूच्यते । अत्र बह्वध नृत्तमुद्रा प्रदश्यन्ते ।

साचीकृतशरीरे भूमिलम्भस्तु तिर्यक् । इदं तु सुकुमारं, सर्वाङ्गमनोहरं,
लोचनलोभनीयम् । अत्र वर्तिकाकार्यं तु अनित्यं स्यात् । इदमशस्य
चतुर्भागेन क्षीणं भवेत् । भ्रुवो च अत्रांशेन न्यूनी । ललाटस्य नासाग्र-
भागस्यापि अर्धांशो लुप्यते । अवशिष्ट अर्धांशं अङ्गुलचतुष्टयेन क्षीणः ।
नयनमपि अङ्गुलद्वयेन क्षीणत्वमुपगतम् । भ्रूरेखा अङ्गुलद्वयेन तुल्यम्—
कोमलरेखाभिरङ्कितं स्यात् । नयनस्य कृष्णांशा न छायागता नैव
ऋजयो न चापि कोपनात्मिका स्युः ।

अर्धविलोचनस्थानस्य गृहद वैचित्र्यं दृश्यते । अत्र मुते एकमेव
नेत्रमुपलभ्यते, अपरं तु लुप्तम् । भ्रुवोरपि तथैवावस्था । अर्थात् एका
एव नृस्तया दृश्यमाना । ललाटवज्रता एवमात्रात्मिका । गण्डस्य तु
मानेन अर्धाङ्गुलम्, अपर अर्धांशश्च लुप्तः स्यात् । ये तावद् दृश्यानां सारा-
ते एव मथार्यं प्रदर्शनोपा नान्ये । तण्डरेखा अर्धाङ्गुलावच्छिन्ना, हनी-

श्रीवेंकट स्थानम्

विस्तार एकयवात्मक (अङ्गुलाष्टमभागात्मक) स्यात् । सम्मुखस्थ वक्षः
अर्धशिनैव प्रदर्शनीयम् । अस्य अपराधार्धो लुप्तो भवेत् । अनेन प्रकारेण
नाभिमुखात् केवलम् अर्धङ्गुल स्थानमेवावशिष्यते । कटिदेशस्यापि अर्धभाग
एव प्रदर्शित स्यात् । यत् विश्विदपर प्रदर्शनीय भवेत् तत्तु अर्धभागेनैव
कार्यम् । इदमर्धनिलोचनस्थानमाकारेणैव परिज्ञेयम् । इदं च छायागत-
मित्यपरनाम्नापि परिचीयते ।

पार्श्वगतं स्थानं त्रिकथम्—अत्र केवलं वामपार्श्वमथवा दक्षिण-
पार्श्वमेव प्रदर्श्यते न तूभयम् । अङ्गस्यापरे भागा लुप्ता अथवा क्षय-
मापन्ना । अङ्गस्य गतिरपि ईदृशी एव । अवरोष्ठवत् एकनासारन्त्र, एकं
ललाट, (ललाटार्ध) एक नेत्र, एका च भ्रू , एक श्रोत्र, चिबुकार्धमेव प्रदर्श्यते ।
तत् कपोलस्थलं यत् शिरस्स्थबालैः आकीर्णं प्रदर्शनीयम् । इदं निर्दिष्ट-
मानलक्षणान्वितं, माधुर्यलावण्यादिगुणोपेतं भित्तिकसहितं भवेत् ।

परावृत्ताख्यस्थाने परागतं मुखम् एकया यत्नया हीनं स्यात् । कण्ठदेशे,
स्कन्धे, चिबुके, ललाटे च एककलाया न्यूनता । बाहुस्थलं, वक्षः, कटिस्थानं,
गोपनाङ्गं कलाद्वयहीनं जायते । किन्त्वपराणि अङ्गानि न भृशं फृशी-
कृतानि स्युः । भागानुसारेणास्य मानं भवेत् ।

पृष्ठागतस्थाने सर्वं शरीरम् अतीव सौन्दर्येण पृष्ठत एव प्रदर्शनीयं
भवति । भ्रूल्लेखा ईषद्वक्रभागमुपगता स्यात् । प्रत्यङ्गसन्निस्थानं वक्रम्,
अपाङ्गम् ईषत् प्रदर्शयितव्यम् । अपाङ्गदत्तदृष्टिः कपोलस्थलमतिमनोहरं
प्रतीयेत । इदं शान्तं, सुस्थिरं, लोचनलोभनीयं भवेत् । सौन्दर्यं माधुर्यं चान-
वर्तते । इदं पृष्ठागतं स्थानं पुस्तकेषु चित्रेष्वपि प्रायशः सगुणलभ्यते ।

परिवृत्तस्थाने उत्तमाङ्गमवश्यमेवैकेन भागेन अर्थात् अङ्गुलचतुष्टयेन
न्यूनं स्यात् । परिवृत्तिकारणात् ऊर्ध्वभागं क्षामेण अङ्गेन सह समभावेन

अवस्थितो भवेत् । अर्धाङ्गं पुरत एव सन्निहितमस्ति । छायागतरोतिमनुसृत्य द्वौ अर्धांशौ यथाक्रमेण ऊर्ध्वे निम्नभागे च प्रदर्शनीयौ । अंशद्वयस्य परस्परं सादृश्यं ग्राम्यम्, निष्प्रयोजनीयं च । दृष्टेर्विनोदनाय मध्याशः यथोचितं क्षयमुपगच्छेत् ।

यत् नवमं स्थानं समागतं नाम तत्र सम्पूर्णनयनदृष्टिः जघनदेशे प्रतिष्ठापिता स्यात्, पादगुल्फं दृश्यमानं, कटिभागस्य ऊर्ध्वाशः क्षयमागतः, अपराशश्च दृश्यते । पादाहुस्तिल लुप्तं किन्तु पादतलद्वयं सम्पूर्णं दृश्यमानं भवेत् । चतुर्दिशु सुसम्पूर्णमिदं भवेत् । भयानकरस्रोत्र अनेन न ध्वन्यते । बाहुश्च प्रकाशितः स्यात् । मुखम् अवलुप्तं भवेत्, बन्धरस्यापि लोपः, तथा च एका जङ्घा अपि अवलुप्ता स्यात् ।

एषा नवस्थानानां शिल्पिनः प्रज्ञाबाहुल्यात् बह्व्यो विकारा अपि भवितुमर्हन्ति । इमानि सर्वाणि स्वकीयैः लक्षणैः अवच्छिन्नानि भवेयुः इति नास्ति सन्देहः । एषां पश्चात् पृष्ठभूमिः समानभागेन विरचनीया, यथाविधि च कर्तव्या । पृष्ठभूमिभागे प्रथमतः यथायथं मानं परिकल्पनीयम् । तदनन्तरं च लक्षणपरिमाणानुसारेण इमानि नवस्थानानि प्रयत्नतः लेख्यानि स्युः । सर्वेऽपि भावा एभिरेव नवस्थानैः प्राकाश्यमर्हन्ति । स्थावरजङ्गमात्मके सम्पूर्णे भूमण्डले नवस्थानेभ्यः अधिकं नूतनं किञ्चिन्नैवोपलभ्यते । अर्थात् इमानि नवस्थानानि स्थावरभूतलस्य जङ्गमजीवलोकस्य च सर्वान् भावान् भावविकारांश्च प्रकाशयितुं शक्नुवन्ति ।

अतः परं चित्रसूत्रस्यान्तिमपर्याये क्षयवृद्धिमधिकृत्य आलोचितम् । चित्रकृद्भिः अवश्यमेव समासेन अथवा संक्षेपेण अस्योपयोगित्वं ज्ञातव्यम् । अङ्गप्रत्यङ्गानां संस्थानादेव क्षयवृद्धौ प्रादुर्भवतः । स्थानानां वैषम्यात् आसामपि त्रयोदश भेदा उपलभ्यन्ते । इमानि त्रयोदशस्थानानि उताहो त्रयोदशसंस्थानानि एवंक्रमेण परिचीयन्ते—दृष्ट्यागतम्, अनुजुगतं,

मध्यार्धाधिम्, अर्धाधिं, साचीकृतमुत्तं, नतं, गण्डपरावृत्तं, पृष्ठागतम्, उल्लेपं, चलितम्, उत्तानं, वलितम्—इमानि सर्वाणि संस्थानानुसारतः परिकल्पनीयानि । मण्डलानि वैशाखप्रत्यालीढसञ्चालनैः प्रदर्शनीयानि । पादावपि समाः अर्धसमाः वा स्युः । चलानि सुस्थितानि भवेयुः ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् आलीढप्रत्यालीढादीनां यथार्थाविबोधाय किञ्चिदालोचनमुचितम् । आलीढपदं तु आलीढासननाम्ना अथ च प्रत्यालीढपदं प्रत्यालीढासननाम्नापि परिचीयेते । यदा दक्षिणं जानु अग्रे न्यस्य वामजानु पश्चात् नीयते तदेवासनम् आलीढासनमिति । अस्या विपरीतं तु प्रत्यालीढम् । अर्थात् अत्र वामजानुन. अग्रे स्थापनं तथा च दक्षिणजानु पश्चात् नीयते । आलीढप्रत्यालीढमङ्गीनां निदर्शनं बुद्धगयाया प्राचीन-प्रस्तरालेख्ये एवोपलभ्येत । तत्र बाणनिक्षेपरतपो. ऊपाप्रस्थूपयोः सूर्यसमन्वितयोः ये मूर्ती ते तु आलीढप्रत्यालीढान्विते एव । पूर्णिमा-प्रान्ते प्रासासु कतिपयमुद्रासु आलीढभङ्गिः समुपलभ्यते । मोयस् (Maues) इत्यस्य ताम्रमुद्रासु शिवरक्षितस्य धातुमुद्रासु च समुपलब्धायाः शिवमूर्तेः आलीढभङ्गिः द्रष्टव्या । तन्त्रसारग्रन्थे तारासम्बन्धिनी इयमुक्तिः स्मर्यते—'प्रत्यालीढपदां घोरात् ।'

समार्धसमपादात् द्विविधं स्थानं निष्पद्यते । पदभूमिष्ठं यत् समपादं तत्तु ऋज्वागतेष्वेव दृश्यते । तदितरमर्धसमपादं मण्डलेषु समुपलभ्यते । तथा चोक्तं—

“तद् गत्वा पदभूमिष्ठं स्थानं समपदं स्मृतम् ।
मण्डलं च द्वितीयं स्यात्..... ॥”

धन्विनां वैशाखम्, आलीढं, प्रत्यालीढं ज्ञेयम् । कलिकातायां भारतीय-पुरातत्त्वसंग्रहालये अंशावशिष्टे कस्मिंश्चित् गान्धारशिल्पनिदर्शने रथस्थितः सूर्यः तत्सन्निहिता बाणनिक्षेपरता एका मूर्तिः पूर्वोक्तभङ्गि-भिरवलोक्यते । खड्गचर्मधारिणा चित्रं विषमपदं गोसूत्रकगतं स्यात् ।

शक्तितोमरपाषाणभिन्दिपालाद्यलघुराणां चलितभङ्गिमा आलीढपदं च
स्यात् । चक्रशूलगदाकुणापधारिणां वलितं विजेयम् ।

श्रीमूर्तिनिर्माणे नियमस्तु भिन्नः । तत्र संस्थाने एकपादस्तु
समः अपरश्च विह्वलः; शरीरं सलीलं स्यात् । क्वचिच्च आधारभूतैः कैश्चित्
अन्वितं भवेत् । विद्यालजघनदेशो लीलाविलासैर्विभ्रान्तिं जनयति ।
पादवित्पासः सुस्थिरः स्यात् ।

कालवशादवस्थावैषम्याच्च जनाः प्रायश एवास्यां पृथिव्यां लक्षणपरि-
माणज्ञानहीनाः । अतः इदं विज्ञाय शिल्पी आत्मबुद्ध्या प्रचोदितः सन्
क्षयबुद्धिगतानि इमानि सर्वाणि विरचयेत् । इमे ये मानप्रमाणमूलका
नियमा उक्तास्ते तु न पर्यासाः । शोभनप्रतिमानिर्माणकाले मनोरम-
चित्राङ्गनसमये मानप्रमाणनियमैः सह आत्मविचारबुद्धितीक्ष्णविश्ले-
षणबोधः सहजातशिल्पानुरागः स्वकर्मनिष्ठा इत्यादयश्च अपेक्ष्यन्ते ।
तदैव इष्टसिद्धिर्भवति ।

प्रत्यालीटम् (प्रत्यालीटपदम्)
पूर्णिमा (विहार) मण्डले लब्धम्
यन्त्रविदारिता मुद्रा

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ।

चित्रसूत्रम्

३५

माकण्डेय^१ उवाच^२ ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रसूत्रं तवानघ ।
उर्ध्वशीं सृजता^३ पूर्व^४ चित्रसूत्रं नृपात्मज ॥
नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया ।
प्राप्तानां^५ चञ्चनार्थाय^६ देवस्त्रीणां महामुनिः^७ ॥
सहकाररसं गृह्य उर्ध्वा चक्रे वरस्त्रियम्^८ ।
चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता वराप्सरः ॥
यां दृष्ट्वा ब्रोहिताः^९ सर्वा^{१०} जग्मुस्ता देवयोपितः^{११} ।
एवं महामुनिः कृत्वा चित्रं लक्षणसंयुतम् ॥
ग्राहयामास स तदा विश्वकर्माणमव्युतम्^{१२} ।
यथा नृत्ते तथा चित्रे ग्रैलोकयानुकृतिः^{१३} स्मृता ॥

१. माकण्डेयः छ

२. सृजताः वे, क, ख, घ, छ

३. प्राप्तानां घ

४. महामुनिः छ

५. ब्रोहिताः घ; ब्रोहिता छ

६. देवयोपितः घ; देवयोपिता घ

७. ग्रैलोकयानुकृतिः घ

२. × छ

४. पूर्वे वे, क, ख

६. वा-चनार्थाय च; य.चनार्थाय छ

८. वरस्त्रियम् ॥

१०. सर्वा छ

१२. विश्वकर्माणयुव्युतम् च

दृष्टयश्च^१ तथा भावा अङ्गोपाङ्गानि^२ सर्वशः ।
कराश्च ये भक्ता नृत्ते^३ पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥

त एव चित्रे विज्ञेया नृत्तं चित्र परं मतम् ।
नृत्ते प्रमाणं यन्नोक्तं^४ तत् प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ॥

हंसो भद्रोऽथ^५ मालव्यो रुचकः शशकस्तथा ।
विज्ञेयाः^६ पुरुषाः^७ पञ्च^८ तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

उच्छ्रायायामतुल्यास्ते^९ सर्वे ज्ञेयाः^{१०} प्रमाणतः ।
स्वेनैवाङ्गुलमानेन शतमष्टाधिकं भवेत् ॥

प्रमाणं नृप हंसस्य भद्रस्य तु^{११} पञ्चचरम् ।
चतुर्भिरधिकं ज्ञेयं मालव्यस्य तथा नृप ॥

शतकं च रुचकस्योक्तं^{१२} दशोनं शशकस्य च ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारस्ताण्ड इत्यभिधीयते ॥

आगुल्फान्तं^{१३} चतुर्भर्गं^{१४} पादोच्छ्रायः प्रकीर्तितः ।
द्वौ^{१५} च तालौ^{१६} तथा जङ्घे पादतुल्ये^{१७} च जालुनी ॥

१. दृष्टयस्तु ग, घ, छ, ष; दृष्टयः च च २. अङ्गोपाङ्गानि छ

३. महावृत्ते घे, क, ग; भक्ता दृष्टा नृत्ते च ४. येनोक्तं वे, घ नोक्तं च, यन्नीत छ

५. भद्रोऽथ च ६. विज्ञेयः त, छ

७. पुरुष. ख, छ ८. च (पञ्च स्थले) छ

९. उच्छ्रायायामतुल्या च १०. ज्ञेया छ

११. स्वेनेवा वे; स्वनेवा छ १२. च च

१३. दक्षस्योक्त छ १४. अङ्गुलान्तं वे; अङ्गुलान्तं क, च, छ

१५. चतुर्भर्गं वे; अतुर्भर्गः क, च, छ १६. द्वे च

१७. ताले च १८. पादतुल्ये च

जङ्घातुल्यौ^१ तथा चोरू^२ नाभिस्तालं तु मेढूतः ।
 तावच्च नाभेर्हृदयं^३ हृदयात्^४ कण्ठं^५ एव च ॥
 कण्ठस्तालस्त्रिभागः स्यात्तालं च वदनं भवेत् ।
 तालपङ्कभागमप्युक्तं ललाटोपरि भस्तकम् ॥
 मध्ये मेढू^६ तु विज्ञेयमिति दैर्घ्यं प्रकीर्तितम् ।
 तात्ताः प्रोक्तः^७ करो राजन् बाहू सप्तदशाङ्गुलौ ॥
 प्रबाहू^८ तावदेवोक्तौ^९ वक्षसोर्धमथाष्टकम्^{१०} ।
 एतदायामतः प्रोक्तं मानं हंसस्य पार्थिव^{११} ॥
 अनेनैवानुसारेण श्लेषाणामपि^{१२} कल्पयेत् ।
 आयामपरिणाह्याभ्यां समाः सर्वे^{१३} नराधिपाः^{१४} ॥

सामान्यतस्ते नृपयर्थं मानं^{१५}
 प्रोक्तं मया हंसनराधिपस्य ।

१. जङ्घातुल्यौ ल, जङ्घातुल्यौ छ,	२. द्वौ तु क, ल, छ
जङ्घातुल्यौ ल	
३. नाभिहृदयं वे, क, ल, घ, च, ज;	४. हृदया ल, घ
नाभिहृदयां छ	
५. कण्ठम् क, ल, घ, छ	६. कण्ठतालं च, छ
७. त्रिभागपर्यन्तालं छ	८. स छ
९. प्रोक्तः-घ	१०. प्रबाहू ल
११. प्रोक्तो-घ	१२. वक्षसोर्धमथाष्टकम् छ
१३. हंसस्यार्थमिव छ	१४. अपि क
१५. आयामं छ	१६. समस्तसर्वे छ
१७. नराधिपं वे, क, ल, छ, नराधिपां ल १८. मानं घ	

प्रत्यङ्गमानं^१ च^२ मयोच्यमानं
समांसतस्त्व शृणु राजसिंह ॥

इति^३ श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^४ तृतीयखण्डे^५ मार्कण्डेयवज्रसवादे^६
चित्रसूत्रे^७ आयामोच्छ्रायमानवर्णनो^८ नाम पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः^९ ।

१. प्रत्यङ्गमानं छ

२. X छ

३. "धर्मोत्तरेषु ॥

४. X छ

५. आयामोच्छ्रायमान नाम छ, व, य

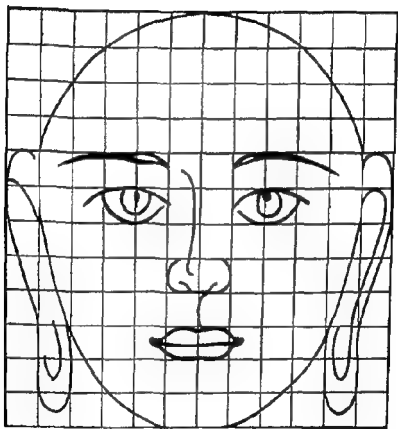
६. तु य, य य

७. X छ

८. X व

९. + तृतीयखण्डे व

१०. X छ व

द्वादशाङ्गुलपरिमादो मूर्ध्ना
 एकतालः ॥ द्वादशाङ्गुलश्च

मार्कण्डेय उवाच^१

अथ प्रत्यङ्गविभागो भवति । तत्र द्वादशौङ्गुलपरिणाहो^२ मूर्धा ।
चतुरङ्गुलोच्छ्रायमष्टाङ्गुल^३ ललाटम् । शङ्खो^४ चतुरङ्गुली द्व्यङ्गुलोच्छ्रायी^५ ।
पञ्चाङ्गुली^६ गण्डी । चतुरङ्गुलो^७ हनुः^८ । द्व्यङ्गुली कर्णां चतुरङ्गुलो-
च्छ्रायी^९ । कर्णमध्योऽङ्गुल^{१०} तद्वन्ध्रमुखकम्^{११} । पालिरनियमेन^{१२} ।
कर्णस्य लुटिका^{१३} पालि । नासा चतुरङ्गुला । अग्रे द्व्यङ्गुलोच्छ्राया^{१४}
विकायामा^{१५} च । नासापुटार्धङ्गुलिविस्तारो द्विगुणद्विगुणायामो^{१६} । नासीष्ठ-
मर्धाङ्गुलम्^{१७} । ओष्ठौश्चाङ्गुल । चतुरङ्गुलायाममास्यम्^{१८} । अधरोऽङ्गुलम् ।
ह्यङ्गुल^{१९} चिबुकम् । चत्वारिंशददन्तौस्तेष्वष्टौ^{२०} दंष्ट्रा । अर्धाङ्गुलोच्छ्रिता

१. मार्कण्डेय उ

२. द्वादशौ ग घ, ङ

३. 'मष्टाङ्गुले ॥

४. 'लोच्छ्रायी च

५. चतुरङ्गुली क, ल, ख

६. चतुरङ्गुलीच्छ्रायी च; 'सिद्धाया ॥

७. 'मुदनाम् च

८. X ग, लटिका छ

९. चायामा च क, च यामा च ख, च,

काम यामा च छ, दायामा चं य

१०. द्विगुणायामो ख

११. ओष्ठौ च

१२. 'यामसास्यम् च

१३. चत्वारिंश च

२. X छ

४. परीणाहो वे च

६. शङ्खो छ

८. पञ्चाङ्गुली च

१०. हनु क, ल ख

१२. पणमध्याङ्गुलम् वे, च

१४. पालिरनियमेन च

१६. द्व्यङ्गुलोच्छ्रायाति व, ल ग, घ, छ

१८. नासापुटं छ

२०. नासापुटं ख, नासीष्ठं च, 'मर्धाङ्गुलम् छ

२२. 'लङ्घं छ

२४. द्व्यङ्गुली गक

- २६. 'स्तेष्वष्टा

दन्ताः^१ । अङ्गुलद्वादशभागिका दंष्ट्रा । अङ्गुलैर्विस्तृते^२ त्र्यङ्गुलायामे^३
नेत्रे । नेत्रविभाग कृष्णमण्डलम् । पञ्चभागास्तारा । अर्धाङ्गुलविस्तृते^४
त्र्यङ्गुलायामे^५ भ्रुवौ । तयोद्वयङ्गुलमन्तरम्^६ । चतुरङ्गुलं नेत्रान्तकर्णविव-
रम्^७ । दशाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा एकविंशत्यङ्गुलपरिणाहा । षोडशाङ्गुलं
स्तनान्तरम् । षडङ्गुलं स्तनजद्वयन्तरम्^८ । षोडश बाहुमूलपरिणाहः । द्वादशान्ते
सप्ताङ्गुलं करतल पञ्चाङ्गुलं विस्तृतम् । पञ्चाङ्गुलप्रमाणा^९ मध्यमिका ।
तत्पूर्वदलहीना^{१०} प्रदेशिनी । तत्तुल्या चानामिका । तत्परिहीना कनिष्ठिका ।
सर्वा समन्त्रिभागपर्वा^{११} । पर्वार्धा^{१२} नखाः । त्र्यङ्गुलमङ्गुष्ठं^{१३} द्विपवंः । जठर-
परिणाहो द्वाचत्वारिंशदङ्गुलः^{१४} । वेद्यप्रमाणाभ्यामङ्गुलं^{१५} नाभिः । कटिरष्टा-
दशाङ्गुला विपुला । तत्परिधिश्चतुश्चत्वारिंशत् । चतुरङ्गुलविस्तृतौ वृषणौ ।
षडङ्गुलं तावत्परिणाहं मेढ्रम् । तन्मध्यत ऊरू चतुरङ्गुलौ । तद्विगुणपरिणाह-

१. दन्त एव च

२. विस्तृता ये

५. नेत्र^{१००} विस्तृते X छ, ॥ पांङ्गुलि^०

ये, अर्धाङ्गुलौ च

७. तयोद्वयङ्गुलमन्तरङ्गुलमन्तरम् क,

मान्तरम् च; मानतम् छ

८. षोडशाङ्गुलं च

११. पञ्चाङ्गुलं " " कनिष्ठिका च X

१३. समन्त्रिभागपर्वा क, समन्त्रिभागसर्वा छ

१५. त्र्यङ्गुलं ॥; तदङ्गुलं छ

१७. वेद्यप्रमाणाभ्यामङ्गुलं क, छ, वेद-

प्रमाणाभ्यामङ्गुलं च

२. अङ्गुलि^० क, ख, ग

५. अङ्गुलायामे च, छ

६. यानी च

८. करण विवरम् क

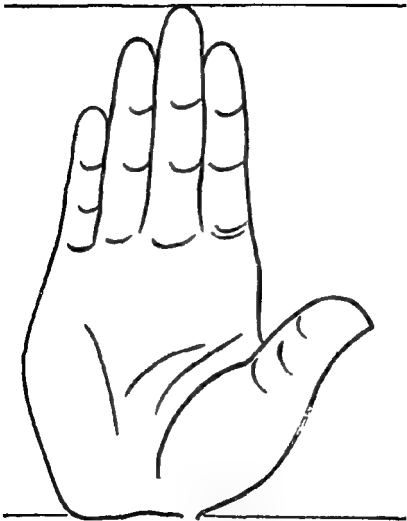
१०. स्तनजद्वयन्तरम् क, स्तनजद्वयन्तरम्
च, स्तनजद्वयन्तरम् छ

१२. तत्पूर्वदलहीना छ

१४. पूर्वार्धं क, ख, ग, पर्वार्धं च

१५. द्वाचत्वारिंशदङ्गुलं. वे, य

१८. तत्परिधि^० क, च

संस्तुतं वरुणं पद्माक्षं विस्तृतम्
सर्वाः समन्त्रिभागापवा

विपुले^१ जानुनी । तत्रिगुणपरिणाहं^२ जङ्घामम्^३, पञ्चाग्रं चतुर्दश-
परिणाहम् । द्वादशदीर्घो^४ षडङ्गुलविस्तृतो^५ पादौ^६ । त्रिकायताङ्गुली^७ ।
अङ्गुलुल्पा प्रदेशिनी^८ । तदष्टांशोनां^९ शेषाः । अङ्गुलचतुर्भागहीनोऽङ्गुलनखः^{१०} ।
तदर्धप्रमाणं प्रदेशिन्याः । तदष्टभागः शेषाणाम् । सर्वपादमङ्गुलमष्टाङ्गुलोत्-
सेधः^{११} । अष्टङ्गुले^{१२} पाष्णी । चतुरङ्गुलोच्छ्रायौ इति हंसप्रमाणं भवति ।
भवन्ति चात्र^{१३}

शेषाणां पार्थिवेन्द्राणां^{१४} मानं युक्त्या प्रकल्पयेत् ।

अनेनैवानुसारेण^{१५} स्थमानस्यानुसारतः^{१६} ॥

मध्वर्क्षश्चन्द्रगौरस्तु नागराजमुजो बलो ।

हंसगामी सुमध्यश्च हंसश्च सुमुखो^{१७} भवेत् ॥

रोमरुक्कपोलस्तु गजगामी महामतिः ।

वृत्तोपचितपादस्तु भद्रः पद्मनिभो भवेत् ॥

मुद्गद्वयामस्तु^{१८} मालव्यः कूर्शमध्यस्तनुच्छधिः ।

आजानुबाहुः^{१९} पीनांसो दन्तिघोणो महाहनुः ॥

१. तः त्रिगुणं च; "परिणाहं" ख

२. जङ्घामम् च, छ

३. षडं च

४. त्रिकायताङ्गुली क, त्रिकायतां

ख, छ, ग; "द्विगुणं" छ

५. "शोनांशेषां" छ

६. तदर्धं छ

७. अष्टङ्गुली क, छ, अष्टङ्गुले च

८. "वेन्द्राणां" छ

९. "स्यान्वसारतः" छ

२. परिणाहे घ, छ

४. द्वादशो च

६. पदौ के, ख

८. प्रदीक्षिनी च

१०. "नपा" छ

१२. "मष्टाङ्गुलं सेधः" ख, "मष्टाङ्गुलमष्ट्या" ॥

१४. X च, भवति क, ख, छ

१६. "वान्वसारेण" छ

१८. मध्यवृत्तचन्द्रं घ, मध्यं क, ख, घ,

मपार्श्वं छ

१९. समुजो च

२०. अत्र च

२१. वृत्तोपचितं" वृत्तं X छ; वृत्त-

२२. आजानुर्बाहुः च

मध्यं के

शरद्गौरस्तु^{१५} रुचकः^{१६} कम्बुग्रीवो महामतिः ।
 सत्यस्तु^{१७}, रसिकश्चैव^{१८} बलवांश्च प्रकीर्तितः ॥
 रक्तश्यामस्तु शशकः^{१९} किञ्चित्कर्पूरकस्तथा ।
 पूर्णगण्डश्च चतुरो मध्वक्षश्च^{२०} प्रकीर्तितः ॥

इति ^{२१}श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^{२२} तृतीयखण्डे भाकण्डेयवज्रसंवादे^{२३} चित्रसूत्रे
 प्रमाणवर्णनो^{२४} नाम^{२५} षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः^{२६} ।

१५. 'गौरः तु न

१७. सत्यतां न

१९. दिग्दिग्दत्तक' न, स, दिग्दिग्दत्तक' न

इत्युक्तं' न स; दिग्दिग्दत्तक' न

२१. इति धी X स

२३. तृतीयां...मकारे X स; भाकण्डेयवज्र- २४. प्रमाणवर्णनं' न, स

तवादे तृतीयखण्डे न

२५. नाम X न

१६. रसिकः स

१८. मित्रः सैव न; मित्रः सैव स; मित्रः सैव वे

२०. मध्वक्षश्च न; मध्वक्षश्च स

२२. 'धर्मोत्तरे तु न

२६. तद्...मकारे X स, न

२६. तद्...मकारे X स, न

मार्कण्डेय उवाच

अङ्गप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नराः^१ स्मृताः ।
 क्षियः पञ्च तथा ज्ञेयास्ता एव^२ मनुजोत्तम ॥
 पुष्पस्य समीपस्था^३ कर्तव्या योषिदीश्वर^४ ।
 नरस्कन्धप्रमाणेन कार्य्यका सा यथाभति^५ ॥
 अद्भुतौ द्वौ नरात् क्षामं^६ त्रिषो मध्यं विधायते ।
 अधिका च कटिः कार्य्य तथैव चतुरद्भुतम्^७ ॥
 उरः^८ प्रमाणतः कार्य्यो^९ स्तनौ नृप मनोहरो ।
 नृपाश्च सर्वे कर्तव्या महापुरुषलक्षणाः ॥
 जालपादकराः^{१०} कार्य्यस्तथा वै चक्रवर्तिनः ।
 ऊर्णं च भ्रुवोर्गण्ये तेषां कार्य्यं तथा शुभम् ॥
 रेखाश्च करयोः कार्य्यस्तिमो राज्ञां^{११} मनोहराः ।
 दाशक्षतजसद्वाद्याः^{१२} दास्ता^{१३} वै क्षामकोटकाः^{१४} ॥

१. कार्य्यं च, ॥

२. ज्ञेयास्त एव च

३. 'योप' च

४. काम च

५. उरं च

६. जालपादकरा च

७. 'दाशक्षतजसद्वाद्या' च

८. कामकोटका च

९. नरा च

१०. 'योप' च

११. यथाभिति चे, यथाभितिः के च

१२. चतुरद्भुतम् च

१३. प्रमाणतः कार्य्यो च, कामगतः कार्य्यो च

१४. काम च

१५. कामः के च, च

तदङ्गभङ्गिनः^१ सूक्ष्मा निजस्नेहाभ्यलङ्कृताः^२ ।
यनेन्द्रनीलसदृशाः^३ केशाः^४ कार्यास्तथा शुभाः ॥

कुन्तला दक्षिणावर्तस्तिरङ्गाः सिंहकेसराः ।
वर्धरा जूटदसरा हृत्येताः केशजातयः^५ ॥

चापाकारं भवेन्नेत्रं मत्स्योदरमथापि वा^६ ।
नेत्रमुत्पलपद्माभं पद्मपत्रनिभं तथा ॥

शशाकृति^७ महाराज^८ पञ्चमं परिकीर्तितम् ।
चापाकारं भवेन्नेत्रं प्रमाणेन^९ यवास्त्रयः^{१०} ॥

मत्स्योदराख्यं^{११} कथितं तथा यवचतुष्टयम् ।
नेत्रमुत्पलपद्माख्यं प्रमाणात्^{१२} षड्यवं स्मृतम् ॥

पद्मपत्रनिभं नेत्रं प्रमाणेन यवा नव^{१३} ।
शशाकृति^{१४} च विज्ञेयं तथैव च यवा दश ॥

स्वमानाङ्गुलमानस्य^{१५} यवमानं प्रकल्पयेत् ।
चापाकारं भवेन्नेत्रं योगभूमिनिरीक्षणात् ॥

१. तरङ्गं य, ग

१. वङ्गेयं च, 'तद्वत्' छ

५. वक्रगोत्रतयाः छ

७. शराकृति य, शानाकृति वे, क, छ,

ग, घ, छ

९. प्रमाणे तु छ

११. मत्स्योदराख्यं छ

१३. ग तु च

१५. स्वमानाङ्गुलमानस्य च; स्वमाना-
ङ्गुलमानस्य छ

२. 'त्यलङ्कृता' छ

४. X च, वेङ्गावर्धयः छ

६. य ग

८. महाराजा छ

१०. यवा त्रय- वे

१२. प्रमाणं च

१४. शशाकृति य

मत्स्योदराकृति^१ कार्यं^२ नारीणां कामिनां तथा ।
 नेत्रमुत्पलपद्मं निर्विकारस्य शस्यते ॥
 प्रस्तस्य रुदतश्चैव पद्मपत्रनिभं भवेत् ।
 'कुल्लस्य घेदनान्तस्य'^३ नेत्रं शशाकृति^४ भवेत् ॥
 कृपयः पितरश्चैव^५ देवताश्च नराधिप ।
 स्वप्रभाभरणाः कार्या द्युतिमन्तस्तथैव च ।
 सुष्णान्तस्तेजसां^६ तेजः परेषां नृपसत्तम ॥
 सम्यग् विचार्य नृपतिः स्वधिया यथोक्तं
 'ल्येतत्^७ प्रमाणमनुरूपमनिन्दितं^८ च ।
 स्थानैरनेककिरणैः स्थिरभूमिलम्बैः
 कार्यं तदेव सुकुमारमंजिल्लरेखम्^९ ॥

इति ^{१३}श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^{१४} तृतीयपाण्डे मार्कण्डेयवल्गुसंवादे^{१५}
 चित्रसूत्रे^{१६} सामान्यमानवर्णनो नाम^{१७} सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः^{१८} ।

१. मत्स्योदराकृति ॥

२. कृ. ५८

३. आराकृतिः रा, ग, आराकृति क;

आराकृतिः वे, क, छ

४. मनुष्मन्तस्तेजसां घ, छ

५. 'मनुष्मन्तस्तेजसां' क

११. 'ल्येतत्' क, ग, ग

१२. 'धर्मोत्तरे' घ

१५. 'तृतीय'.....'सूत्रे' ५८

१७. नाम.....'ध्याय' ५८, 'सप्तत्रिंशत्तमो' क

२. इत्यं क, वमं छ

५. घेदनाकृतिः छ

९. शृण्वन्तस्तेजसां देव रा

१०. एतत् ग; गम् छ

१०. सुकुमार वे

१२. इति क्री ५८

१४. मार्कण्डेयवल्गुसंवादे तृतीयपाण्डे क

१५. सामान्यमानं क, छ

३८

माकण्डेय उवाच

नेत्रमुत्पलपत्राभं रक्तान्तं कृष्णतारकम् ।
 प्रसन्नं दीर्घपक्षमान्तं मनोज्ञं मृदु सत्तम^१ ॥
 देवतानां करं^२ राजन् प्रजाहितकरं भवेत् ।
 समे गोक्षीरवर्णाभे स्निग्धे जिह्वाग्रपक्षमले^३ ॥
 प्रसन्ने पद्मनेत्रान्ते मनोज्ञे प्रियदर्शने ।
 कृष्णतारे^४ विशाले च नयने श्रीमुखप्रदे^५ ॥
 चतुरस्र^६ सुसम्पूर्ण^७ प्रसन्नं शुभलक्षणम् ।
 अत्रिकोणमवक्रं च अधिकारमुखं^८ भवेत् ॥
 दीर्घमण्डलचक्राणि त्रिकोणादीनि यानि च ।
 यज्यानि तानि देवानां प्रजासु शिवमिच्छता ॥
 कार्या हंसप्रमाणेन देवा यदुकुलोद्बह^९ ।
 तेषां च लोम कर्तव्यमक्षिपक्षमसु^{१०} च^{११} भ्रुवोः ॥
 भतः शोपेष्टु^{१२} गात्रेष्टु देवाः स्युर्लोमवर्जिताः^{१३} ।
 द्विरष्टवर्पाकाराश्च^{१४} तथा कार्यादिवौकसः ॥

१. सा च X

२. कृत न क, स न च, छ

५. कृष्णतारि ग; कृष्णतार छ

७. चतुरस्र च; चतुरस्र छ

८. अधिकारमुख क, ल, छ

११. कर्त्तव्यमक्षमसु क, ल, छ

१२. शोपायु च

१५. द्विरष्टवर्पाकाराश्च छ

२. मृदु सत्तमम् क, ग, घ, छ

४. जिह्वाग्रपक्षमले ल, ग, छ, जिह्वाग्रपक्षमले च

६. श्रीमुखप्रदे ल

७. सुसम्पूर्ण ल

१०. यदुकुलोद्बह च

१२. च X छ

१५. ह्युर्लोमवर्जिता. ल

प्रसन्नवदना नित्यं तथा च स्मितदृष्टयः ।
 मुकुटैः^१ कुण्डलैर्हारैः केयूरैरङ्गदैस्तथा ॥
 भूपितास्तेऽथ कर्तव्याः शुभस्त्रग्दामधारिणः ।
 श्रोणीसूत्रेण महता पादाभरणधारिणः^२ ॥
 यज्ञोपवीतवन्तश्च^३ सावतंसास्तथैव च ।
 जान्वघोलम्बिना कार्याः शोभिना कटिवाससा ॥
 वामे मनुजशार्दूल^४ दक्षिणं जानु दर्शयेत् ।
 अंशुकं च तथा कार्यं देवतानां मनोहरम् ॥
 प्रभा च तेषां कर्तव्या मूर्ध्नि मूर्ध्नः प्रमाणतः ।
 मण्डलाभा महाराज देवतातोऽनुकारिणी ॥
 ऊर्ध्वा दृष्टिरधोदृष्टिस्तिर्यक्^५ तेषां^६ विवर्जयेत्^७ ।
 हीनाधिका वा दीना^८ वा क्रुद्धा रुक्षा तथैव च ॥
 ऊर्ध्वा तु मरणायोक्ता शोकायाधः प्रकीर्तिता ।
 तिर्यग् धनविनाशाय^९ हीना भवति मृत्यवे ॥
 अधिका शोकजननी दीना च नृपसत्तम ।
 रुक्षा धनक्षयाय स्यात् क्रुद्धा भयविवर्धिनी ॥
 क्षामोदरी^{१०} न कर्तव्या न कार्या चाधिकोदरी^{११} ।
 सक्षता^{१२} च न कर्तव्या तथा यदुकुलोद्वह^{१३} ॥

१. मुकुटैः च	२. पादाभरणधारिणा वे
३. यज्ञोपवीतवन्तश्च ॥	४. मनुजशार्दूल य, उ
५. प्रभा... ' देवता X ॥	६. तिर्यक्तेषु उ
७. X उ	८. विवर्जयेत् य
९. चार्दीना य उ	१०. तिर्यग्धनविनाशाय वे
११. क्षामोदरी वे, उ; छातोदरी य;	
क्षामोदरी य	१२. पादोदरी ॥
१३. गुह्यता वे, य, ल, व; गुह्यता य	१४. यदुकुलोद्वह य य

हीनाधिकप्रमाणा च रूक्षवर्णा तथैव च ।
विवृतेन च वक्त्रेण नता च यदुनन्दन^१ ॥

प्रमाणहीनैरङ्गैश्च त्वधिकैरपि^२ पार्थिव ।
क्षामोदरी^३ क्षुद्भयदा मरणायाधिकोदरी ॥

सक्षता^४ मरणायोक्ता^५ हीना धनविनाशिनी ।
अधिका शोकजननी रूक्षवर्णा भयप्रदा ॥

विवृतेन च वक्त्रेण कुलनाशकरी^६ भवेत् ।
प्राच्याभा धननाशाय दक्षिणेन च मृत्यवे ॥

पश्चिमेन सुतघ्नी च^७ उदग्^८ भयविवृद्धये ।
प्रमाणहीनां नाशाय अधिका देशनाशिनी ॥

अश्लक्षणा मरणायोक्ता क्रुद्धा^९ रूपविनाशिनी^{१०} ।
प्रमाणहीनां प्रतिमां तथा लक्षणवर्जिताम्^{११} ॥

आवाहितापि^{१२} विप्रेन्द्रैर्नाविशन्ति विवौकसः^{१३} ।
आविशन्ति तु तां नित्यं पिशाचा दैत्यदानवाः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मानहीनां^{१४} विवर्जयेत् ।
चित्रलक्षणसंयुक्तं प्रशस्तं सर्वमुत्पते ॥

१. यदुनन्दन छ

३. क्षामोदरी वे, छ, क्षातोदरी व,
क्षान्तोदरी छ, क्षातोदरी ॥

५. मरणायोक्त च

७. स्याद् च

९. प्रमाणाहीना च

११. क्रुद्ध छ

१३. सप्तविजिताम् च

१५. शिवाकलं छ

२. स्वरिभिरपि छ

४. प्रक्षमता च

६. कुलनाशकरी च

८. चोदग् छ

१०. वेदनाशनी ॥

१२. रूपविनाशनी च

१४. आवाहितापि वे, आवाहितापि च

१६. मानहीना च, छ

आयुष्यं च यशस्यं च धनधान्यविवर्धनम् ।
तदेव लक्षणापेतं^१ धनधान्यविनाशनम् ॥

देवा नरेन्द्र कर्तव्याः शोभावन्तः सदैव^२ तु ।
मृगेन्द्रैरुपनागानां हंसानां गतिभिः^३ समाः ॥

सलक्षणं चित्रमुशन्ति^४ घन्यं
देशस्य कर्तुं^५ वस्तुधाधिपस्य ।
तस्मात् प्रयत्नेन सलक्षणं तत्
कार्यं नरैर्यत्परैर्यथावत् ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^६ तृतीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे^७ चित्रसूत्रे^८
प्रतिमालक्षणवर्णनो^९ नामाष्टविंशत्तमोऽध्यायः ।

१. तदेवापलक्षणापेतं च, छ

२. मुगन्तु छ

३. विनमुपेतं च; चित्रमुपेतं छ

४. यानपरं X छ

५. मार्कण्डेयवज्रसंवादे मृगेन्द्रखण्डे च

६. प्रतिमालक्षणं नाम च;

प्रतिमालक्षणध्यायः छ

७. शोभावन्तसदैव छ

८. गतिप्रितमताः छ

९. कर्तुं च

१०. 'घर्षोत्तरेषु च

११. मृगीय 'मृगे' X छ

१२. मण्डविद्वान्मो' च

मार्कण्डेय^१ उवाच^२,

शुभाकारविहाराणि नानावर्णधराणि च ।
 नवस्थानानि रूपाणां शृणु तान्यनुपूर्वशः ॥
 ऋज्वागतं भवेत् पूर्वमनृजु तदनन्तरम्^३ ।
 साचीकृतशरीरं^४ च भवत्यर्धविलोचनम् ॥
 ततः पार्श्वागतं नाम पुरावृत्तमनन्तरम् ।
 पृष्ठागतमधः कार्यं^५ परावृत्तं^६ समानतम् ॥
 एतान्यनेकमेवानि नवस्थानानि^७ भूषिते^८ ।
 एकैकस्येह भवतः शृणु मे नृप लक्षणम् ॥
 तत्राभिमुखमेवादी^९ स्पष्टमानगुणान्वितम् ।
 सुसम्पूर्णं सुचारुवर्द्धं सुश्लक्ष्णामलवर्तकम्^{१०} ॥
 सुशुद्धं मधुरं^{११} स्पष्टरेखासंस्कारभूषितम्^{१२} ।
 यद् भवेत् स्थानमक्षीणगात्रम् ऋज्वागतं^{१३} तु तत् ॥
 मुखस्यादावतोऽक्षीर्णं घक्षस उदरं तथा ।
 कट्याश्च स्कन्धदेशाश्च ऊरुतश्च क्षयं गता^{१४} ॥

१. मार्कण्डेयः छ, मार्कण्डेय च

२. भवेत्पूर्वमनृजुतदनन्तरम् छ

३. मयः कार्यं X छ

४. अथरूपानि व; सक्षयानानि थ

५. 'शेषादो क

११. मधुरं व

१३. पृष्ठगतं व, वे, क, छ, ग, घ

२. X छ; उवाच थ

४. साचीकृतशरीरं व

६. पुरावृत्तम् वे; परावृत्तम् थ

८. विभूषिते व

१०. सुशुद्धमलवर्तकम् वे, क, थ, ग, घ, छ

१२. 'संस्कारभूषितम् छ

१४. गतः क; गताः छ

नासापुटाधरोष्ठानां चतुर्थांशं च बुद्धिमत्^१ ।
क्षयं नीतं त्रिभागं च यस्य गात्रेभ्य एव च ॥
कान्तरूपं^२ परं^३ स्थानं स्थानलम्भोपपादितम्^४ ।
एतदेवैर्जुनामोक्तमनेककरणान्वितम्^५ ॥
यत् तिर्यग्भूमिलम्भेन नेत्रहारि सुवर्तनम्^६ ।
सुकुमारं चतुर्भागं क्षीणं सर्वाङ्गशोभनम् ॥
अध्यर्धभ्रूललाटे^७ चाप्यध्यर्धं घ्राणमुत्कटम्^८ ।
भागक्षयावशेषार्धं^९ कलापक्षीणलोचनम् ॥
कलावलुप्तभ्रूलेशं लिखितं स्निग्धलेख्यम् ।
न च ह्यायागतं कालं न चायं^{१०} ऋजुकोपनम् ॥
वैकारिकत्वाच्च^{११} नृप साचीकृतमिहोच्यते^{१२} ।
अर्धं नेत्रं मुखे यस्य लुप्तमर्धभ्रुवे^{१३} तथा ॥
भङ्गो ललाटमात्रश्च^{१४} दृश्यानां सारमेव तु^{१५} ।
मात्रार्धं चैकतो गण्डं दृश्यमर्धकृतक्षयम्^{१६} ॥

१. बुद्धिमात् ॥

२. धनं न

५. एतदेव^१ न; एतदेव ये, क, छ

७. मुखमुत्कटम् च

९. घ्राणमुत्कटम् च, घ्राणमुत्कटम् ॥

११. पाणि य

१२. नितृच्यते छ

१५. ललाटमात्रश्च न, ग, छ

१७. दृश्येतापेक्षितक्षयम् न; दृश्येतापेक्षितं

क्षयम् न, छ, ग, दृश्येतापेक्षित लयम् च, छ

२. वाङ्मनारूपं ये, ग, च, छ

५. स्थानलम्भोपपादितम् न; स्थानलम्भो-
पपादितम् न; स्थानलम्भोपपादितम् ॥

६. अनेककरणान्वितम् च;

नामोक्तमनेककरणान्वितम् न, छ

८. ललाटे न, क

१०. वैशेष्यं ॥

१२. वेदारिहस्वान्ध ये

१५. लुप्तमर्धभ्रुवे ये, न, च, छ

१६. सारमेव च, न, ग

मात्रार्धं कण्ठरेखाया^१ यवमाविष्कृतं हनोः ।
 उरसोऽर्धं^२ मुखं लिप्तं^३ नाम्ब्यास्याच्छिष्टमद्भुलम् ॥
 अव्यर्धशेषा च कटी अन्यच्च दर्शनीकृतम्^४ ।
 अध्यर्धाक्षं^५ परिश्लेयमाकारेणैवमादिना^६ ॥
 छायागतमिति प्रोक्तं पर्यायेणैतदेव^७ तु ।
 यस्यावलोकयते पार्श्वं दक्षिणं सन्यमेव या ॥
 कृतस्नमन्यर्क्षपातं^८ तदङ्गमङ्गगतिस्तथा ।
 एकाक्षमेकभ्रूलेखाधरनासा^९ ललाटवत्^{१०} ॥
 एकं श्रोत्रं यदर्थं स्याद्विवुकार्धं शिरोरुहम् ।
 अहीनमानलावण्यमौधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 पार्श्वगतमिति^{११} प्रोक्तं तत् स्याद् भित्तिकसंज्ञितम् ।
 अपाक्रुद्धे कलक्षीणे^{१२} कण्ठदेशे^{१३} तथैव च ॥
 बाहुगण्डललाटेषु कलाख्यं^{१४} क्षयमागतम्^{१५} ।
 बाहुयक्षःकटितदस्थितिगुह्यतलेऽपि^{१६} ॥

१. कण्ठरेखाया ये, क म

२. लिप्तं द, ग

५. परिश्लेयमाकारेणैवमादिना च

७. कृतस्नमन्यर्क्षपातं ये, ग

कृतस्नमन्यर्क्षपातं क, ख

९. एकाक्षमेकभ्रूलेखाधरनासा ये, ब, ल, ग १०. ललाटवत् छ

११. गृहीतमानं ये; आहीनमानं य

१२. पार्श्वगतमिति ॥

१५. कण्ठदेश ल

१७. क्षयमागतम् ब ल, च

३. उरसोर्ध्वं क ल

४. अ. व्यभ्रारदर्शनीकृतम् य; 'दर्शनी' छ

६. यद्यपिनेतदेव तु क; पर्यायेणेतदेव तु ल

८. तदङ्गमङ्ग क, ल, घ, च

१२. 'लावण्य' छ

१४. बले क्षीणे ये, ल; बलं क्षीणे च

१६. कालाख्यं ये, ब, ल

१८. गुह्यतलेऽपि X वे, ल, ग,

गुह्यतले X च, छ

पाश्चांगत रथानम्

द्विकलं द्विकलं ज्ञात्वा यथाभागं कृशीकृतम् ।
 अनुरूपप्रमाणेन^१ नातितीक्ष्णाङ्गमेव^२ च ॥
 एतद् गण्डपरावृत्तं स्थानं च परिकीर्तितम् ।
 पृष्ठतो यदपि व्यक्तं^३ देहबन्धं मनोहरम् ॥
 चक्रभ्रुकुटिसर्वज्ञसन्धिपन्धनमेव च ।
 ईषद्य दर्शितापाङ्गं^४ कपोलजठरे^५ पुनः ॥
 प्रकाशितैकपाश्वेन सुस्थिरं दृष्टिहारि^६ च ।
 स्वहीनमानेलावण्यमाधुर्यादिशुणान्वितम् ॥
 लेखेषु^७ पुस्तदेशेषु पृष्ठागतमिति स्मृतम् ।
 यस्योर्ध्वमङ्गपात्रेण^८ भागेन समवस्थितम् ॥
 स्थितेऽप्यभिमुखे^९र्धाङ्गे परिघृत्तिवशाद् भवेत् ।
 किञ्चिच्छायागतौ कार्यावुपरिष्ठादधः पुरः^{१०} ॥
 अर्धार्धगतसारूप्यं विरसं^{११} ग्राम्यसंस्थितम् ।
 मध्येन नेत्ररम्येण यथाभागविलोपिना^{१२} ॥
 विज्ञेय दधतः कार्यं परिवृत्तं नरेश्वर ।
 समग्रदृष्टिस्फिग्देशं दृष्टपादतल^{१३} तु^{१४} यत्^{१५} ॥

१. कृशीकृतम् व, वे, क, ल, ग, छ, छ

२. नातितीक्ष्णाङ्गमेव च व

३. "अनुरूपं" क, ल, छ, छ

४. कपोले जठरे व

५. अहीनमान च

६. धावोर्ध्वमङ्गपात्रेण वे

७. पुनः छ

८. यथाविलोपिना वे, क, ल

९. च व, क, ल, छ

१०. अनुरूपप्रमाणेन च,

अनुरूपप्रमाणे च व, अनुरूपप्रमाणे तु छ

११. यदप्यव्यक्तं व

१२. दर्शितापाङ्गं क, ल

१३. दृष्टिहारि च

१४. लेखेषु व, च

१५. स्थितेऽप्यभिमुखे च, स्थितेऽर्धार्धममुखे वे

१६. विरसं च; विरसं वे, क, ल

१७. दृष्टिपादतलं व, क, दृष्टपादतलं + च

१८. इय च

ऊर्ध्वतः क्षीणदृष्टार्थं दृष्ट्वा^१ शेषं^२ कटिस्थलम् ।
 लुप्तपादाद्बुलितलं^३ दृश्याशेषतलद्वयम्^४ ॥
 चतुरस्रं^५ सुसम्पूर्णमभयानकदर्शनम् ।
 प्रकाशीकृतपाद्बुध्वमदृष्टमुखकन्धरम् ॥
 लुप्तं जङ्घैकतो ज्ञेयं नाम्ना स्थान समानतः^६ ।
 नवान्येतानि^७ सर्वाणि तथोक्तैरभिराजितम् ॥
 लक्षितैर्लक्षितज्यानि त्वयानुक्रमशो नव^८ ।
 एषां^९ प्रज्ञाविशेषेण^{१०} विकाराणि बहून्यपि^{११} ॥
 एकैकशेन^{१२} भूभागैः^{१३} कर्तव्यानि यथाविधि^{१४} ।
 त्वया सन्तः समासाय सम्यङ् मानं तु भूतले^{१५} ॥
 स्थानानीमानि मानायैर्गुणैर्लक्ष्यानि यततः ।
 नवैवैतानि^{१६} दृष्टानि सर्वभावेष्वनिन्दितम्^{१७} ॥

१. दृष्ट्वा क, ल, उ, X च

३. लुप्तपादाद्बुलितलं ग

५. चतुरस्रं च

७. "बाहुवरसदृष्ट" ग; "बाहुश्च सुदृष्ट" घे, ल;

"बाह्वे न ल च, बाहुश्च सदृष्ट" उ

९. नीचान्येतानि घे, क, ल, ग; न चान्यानि

घ; ॥ चान्येतानि छ

११. एषां च

१३. बहून्यपि घे

१५. भू भागैः च

१७. सम्यमानतभूतले घ; सम्यङ् मानं तु

भूतले च

१९. सर्वभावेष्वनिन्दितं घे; सर्वभावेषु

निन्दितम् छ

२. X च

४. दृश्याशेषतलद्वयम् च, ल; दृश्यावि-
तलद्वयम् क, ल, ग

६. "मभयानकदर्शितम्" ॥

८. स्थानसमानतः च

१०. क्रमशो नव ग

१२. प्रज्ञाविशेषेण घे, ल, ॥

१४. एकैकशो घे

१६. यथाविधि घे

१८. नव चैतानि छ

स्थानानि नाधिकमतः^१ परमस्ति हि^२ किञ्चन^३ ।
जीवलोकं परिक्रम्य सततं स्थाणुजङ्गमम् ॥

उत्तमाधममध्येषु प्रमाणगुणतः सदा ।
चित्रं विचित्रं त्रिविधं प्रमाणं त्रयमेव च ॥

क्षयवृद्धौ च कात्स्न्येन^४ मया तेऽभिहितेऽनघ^५ ।
भूतः परं प्रवक्ष्यामि क्षयवृद्धिविधिं^६ क्रमात् ॥

चित्रविदुर्भिरसंज्ञेयं समासेनेतरेण च ।
त्रयोदशविधैवात्र क्षयवृद्धिरुदाहृता^७ ॥

स्थानानां बहुसंस्थत्वादङ्गवयवसम्भवा ।
स्थानं पृष्ठागतं^८ पूर्वमवर्जुगतमेव च ॥

मध्यार्धार्धं तथार्धार्धं साचीकृतमुखं तथा ।
नतं गण्डपरावृत्तं^९ पृष्ठागतमथापि च^{१०} ॥

पार्श्वगतं च विज्ञेयमुखेन^{११} वलितं^{१२} तथा ।
उत्तान वलितं चेति स्थानानि तु त्रयोदश ॥

१. नाधिकमतः क, ल, ग; नाधिकतम ख, घ २. च छ

३. किञ्चन क, किञ्चन छ

४. कस्तेन ख

५. तेऽभिहिते मृष अ, क, ख, ग, घ

६. क्षयवृद्धौवयो य; क्षयवृद्धि विधौवते
ख, क्षयवृद्धौवयो छ

७. चित्रवेता^१ ख, चित्रविदुमा^२ छ

८. उदाहृता क

९. बहुसंस्थत्वादात्^३ ख, बहुसंस्थत्वादात् छ

१०. दृष्टयन् ग, पृष्ठागतं ख

११. गण्ड पुरावृत्त वे

१२. तु ख; वा छ

१३. वितोपमुत्तत खस्तिन ग

कार्याण्येतानि^१ सर्वाणि नामसंस्थानतो नृप ।
मण्डलानीह^२ वैशाखप्रत्यालीढक्रियाक्रमैः ॥
समाश्चार्धसमाः^३ पादाः^४ सुस्थितानि चलानि च ।
समासमपदस्थं^५ च द्विविधं^६ स्थानकं^७ भवेत् ॥
तद्गत्वा पदभूयिष्ठं^८ स्थानं समपदं स्मृतम् ।
मण्डलं च द्वितीयं स्यात् स्थानान्यन्यानि यानि च ॥
तान्येकसमपादानि^९ विचित्राणि चलानि च ।
तत्र वैशाखमालीढं^{१०} प्रत्यालीढं च धन्विनाम्^{११} ॥
चित्रगोमूत्रकगतं^{१२} विषमं खड्गचर्मिणाम् ।
चलितं खलितायस्तमालीढैकपदक्रमम् ॥
शक्तितोमरपाषाणभिन्दिपालाविधारिणाम् ।
सर्वलितं^{१३} चक्रशूलगदाकुणपधारिणाम् ॥
एकपादसमस्थानं^{१४} द्वितीयेन तु विद्वगलम्^{१५} ।
शरीरं च सलीलं स्यात् सावष्टम्भैः^{१६} कचिद्द्रुतम् ॥

१. कार्याण्येतानि क, क, ख, ग

२. X ग

३. सममयंसम ख, ग, समापार्द्धसमाः घ;

समापार्द्धसमाः छ

४. पादा ख, ग

५. समासपदस्थ वे, क, ख, छ

६. द्विविधे छ

७. स्थानके क, ख, छ

८. तद् श्रद्धायतमुपिष्ट ॥

९. तान्येक च

१०. समुपादानि छ

११. वैशाखमालीढ क

१२. धन्विताम् क

१३. चित्रगोमूत्रकगत च, छ, चित्रगो-

मूत्रकगत ग

१४. पाषाण X च

१५. "भिन्दिपालादि" क

१६. सर्वलित छ, भवलित च

१७. "गदाकुणप" क, छ, "गदाकरणाप" ग

१८. एकपादसम स्थान क, ख, छ; एकपाद

सम स्थान च

१९. विद्वगलम् ख, घ

२०. सावष्टम्भैः

विद्यलम्
पूर्णिया (बिहार) मण्डले लब्धा
मन्त्रविदारिता मुद्रा

लीलाविलासेविभ्रान्तं विशालजघनस्थलम्^१ ।

स्थिरैकपादैर्विन्धासं स्त्रोरूपं विलिम्बेद्^२ बुधः ॥

प्रमाणहीनस्तु जनोऽस्ति भूयान्^३

कालस्य भावस्य बलात् पृथिव्याम्^४ ।

इति प्रचिन्तात्मधिया बुधेन

कार्यं प्रमाणं क्षयवृद्धिर्योगे ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे^५ तृतीयस्तण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे^६ चित्रसूत्रे
क्षयवृद्धिर्नामैकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः^७ ।

१. लीलाविभास ग

२. 'स्थिरैकपादा छ, स्थिरैकपाद च

३. जनोऽस्ति भूयान् क, छ, य; जनोऽनु-
भूयात् वे

४. 'धर्मोत्तरेषु छ

५. क्षयवृद्ध्याध्यायो नामाष्टविंशत्तमोऽध्याय
छ, क्षयवृद्ध्याध्यायो नाम ॥

२. विशाल च स्तनस्थलम् छ

४. विलिम्बेद् बुध छ

६. चरतपृथिव्याम् च

७. मार्कण्डेयवज्रसंवादे तृतीयस्तण्डे च,
मार्कण्डेयवज्रसंवादे छ छ

विष्णुधर्मोत्तरपुराणसम्पादनाय संगृहीतानामालोचितानां हस्तलिखितपुस्तिकानां परिचयः

विष्णुधर्मोत्तरपुराणं १९६६ सवति बम्बेनगरस्य वेङ्कटेश्वरयन्त्रालयात् सर्वप्रथमं प्रकाशितमास्ते । १९२४ ईशवीये वर्षे डा० ष्टेला क्रैमरिश इत्याख्याता विदुषी कलिकात्तानगर्याम् अस्य चित्रसूत्रमाङ्गलभाषयानूद्य प्रकाशितवती । तदनन्तरं सम्पूर्णमिदं पुराणमंशत्रयात्मकेन सविभज्य डा० प्रियदाला साह इत्यनया बरोदातः १९५८ ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनायास्माभिरेषा सर्वेषां पाठादिकमालोचितम् । इमानि सर्वाण्यालोच्य तथा निम्नोक्तानि मातृकामग्नानि पुस्तिकान्यानाम्य शुद्धपाठनिर्णये यत्न आस्थितः । एषामालोचितानां हस्तलिखितपुस्तिकानां क्रमशः परिचयः प्रदीयते ।

(क) पूनास्थितभाण्डारकरओरिएण्टलरिसर्चइन्सटिट्यूट इत्यस्य पुस्तिकेयम् । (संख्या ६१ स १८७५-१८७६) देशजे पत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या १२०, दैर्घ्येण ३५'५६ से० मी० तथा प्रस्थेन १५'२४ से० मी० इयम् । अनुमानतः शतवर्षीयप्राचीनाभिः वेवनागरलिपिभिः लिखिता । लेखनकालः कश्चन नास्ति । अष्टादशोत्तरशताध्यायैः सम्पूर्णा । प्रतिपृष्ठं द्वादशपङ्क्तिसमन्वितम् । प्रायशः प्रत्येकपङ्क्तौ एकोनचत्वारिंशद् अक्षराणि ।

(ख) रयलएशियाटिकसोसाइटी बम्बे इत्यस्य पुस्तिकेयम् । (संख्या १७५८ वी० डी० २४६-२५० भौदाजीसग्रहः) प्राचीने देशजपत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या ११४, दैर्घ्येण ३८'१० से० मी० प्रस्थेन च १७'७८ से० मी० इयम् । समयः विक्रमाब्दः-१९२५.

विंशत्युत्तरशताध्यायैः सम्पूर्णा । प्रतिपृष्ठ द्वादशपङ्क्तिसमन्वितम् ।
प्रायशः प्रत्येकपङ्क्तौ त्रिचत्वारिंशदक्षराणि ।

(ग) पूनास्थितभाण्डारकरञ्जोरिएण्टलरिसर्चइन्सटिटिउट इत्यस्य
पुस्तिकेयम् । (सरया ९३ स० १८७५-१८७६) वल्कलपत्रे
लिखितेयम् असम्पूर्णा । दैर्घ्येण २६*७ से० मी० तथा प्रस्थेन
२४*७७ से० मी० चेयम् । तृतीयाध्यायादारभ्य एकोनचत्वारिंश-
दुत्तरत्रिंशत्तमाध्यायपर्यन्तमस्य विस्तृतिः । प्राचीनैः शारदालिपिभिः
लिखितेयम् । प्रतिपृष्ठमेकादशपङ्क्तिसमन्वितम् । एकस्याः पङ्क्तौ
प्रायशः अष्टाविंशत्यक्षराणि सन्ति । अस्याः पुस्तिकायाः प्रथमद्वितीया-
पृचत्वारिंशत्तमा अध्यायाः न वर्तन्ते तथा अन्तिमोऽध्यायोऽ-
सम्पूर्णः ।

(घ) वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवनग्रन्थागारस्य पुस्तिका ।
कुबेरनाथशुक्ल, डेस्क्रिप्टिभ क्वाटालग अफ संस्कृत
म्यानुस्क्रिप्ट्स इन दि सरस्वती भवन, भल्युम ५, न० १५७३१,
प्राचीने देशजे पत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या (२८६+२५५+
३०१) ८४२. समयोल्लेखो नास्ति । देवनागरलिपिभिः लिखिते-
यम् । प्रायशः सर्वपत्रेषु षोडश पङ्क्तयः । एकैकस्याः पङ्क्तौ द्वात्रिंशद्
अक्षराणि ।

आरम्भ — ओ श्रीगणेशाय नमः ओ श्रीसरस्वत्यै शारदायै नमः श्रेयसे ।

ओ नारायण नमस्कृत्य नर धैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वती व्यास ततो जयमुदीरयेत् ॥

अन्तिमोऽंशः — समाप्ता (१ ॥) विष्णुधर्मोत्तर, रामाय नमः, ओम्,
राधाकृष्णाय (१ *म्या) नमः, ओम् ।

(छ) वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवनग्रन्थागारस्य पुस्तिका ।
कुबेरनाथशुक्ल, डेस्क्रिप्टिभ क्वाटालग अफ संस्कृत म्यानुस्-

क्रिप्टस् इन दि सरस्वती भवन, भल्युम ५, नं० १५६६३ ।
 प्राचीने देशजपत्रे लिखिता । सम्पूर्णपत्रसंख्या (२८४+२२४+
 ११३) ६३१. समयोल्लेखो नास्ति । देवनागरलिपिभिः लिखि-
 तैयम् । दैर्घ्येण ३६'६ से० मी० प्रस्थेन च १६'५ से० मी०
 इयम् । प्रायशः सर्वपत्रेषु द्वादशपङ्क्तयः । प्रत्येकपङ्क्तौ त्रिचत्वारि-
 षाद् अक्षराणि ।

आरम्भः—ओं श्रीगणेशाय नमः ओं श्रीगुरुवे नमः ।

ओं नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

अन्तिमोऽंशः—इति विष्णुधर्मोत्तरेषु मार्काण्डेय(१)वप्त्रसंवादे तृतीयकाण्डे
 कालनियमपूजानामाध्यायः समाप्तश्चायं (१) विष्णु-
 धर्मोत्तरम् । रामः ।

हिन्दी अनुवाद

३५

मार्कण्डेय मुनि ने कहा.—

हे निष्पाप राजपुत्र, इसके बाद तुम्हारे सामने अब मे चित्र सम्बन्धी वर्णन कर रहा हूँ। इसके पहले नारायण नामक मुनि ने संसार की शुभकामना से प्रेरित होकर उर्वशी की सृष्टि के साथ चित्र सम्बन्धी वर्णन किया था। महामुनि ने उपस्थित देवलियों की वचना के हेतु आम्न वृक्ष का रस लेकर जमीन में सुन्दरी स्त्री का अंकन किया। चित्र द्वारा वह अत्यन्त रूपवती सुन्दरी अप्सरा हो गयी थी। उसे देखकर सभी देव-लियाँ ललित हो गयी थी। महामुनि ने ऐसा लक्षण समुक्त चित्र बनाकर अच्युत विश्वकर्मा जी को दे दिया था। जैसे नृत्य में वैसे ही चित्र में भी त्रिभुवन को अनुकरणशील माना गया है।

हे राजन्, दृष्टि तथा भाव सभी अग प्रत्यग, हाथ जो कि नृत्य के बारे में पहले ही कहा गया है, वे सब ही चित्र के बारे में भी जानने चाहिये। नृत्य धेष्ठ चित्र माना गया है।

अत्र नृत्य में जैसा प्रमाण उक्त नहीं है, वह सब कहूँगा। आप सुनते रहिये। पाँच प्रकार के पुरुष बहे गये हैं। हंस, मद्र, मालव्य, सूचक और दशक। इन सभी के लक्षण मैं बता रहा हूँ।

इन सभी पाँच प्रकार के पुरुषों की उच्चता और विस्तार अपने परिमाण के अनुसार होंगे।

हे राजन्, इस का परिमाण अपनी ही अंगुलियों से एक सौ आठ (१०८) अंगुल होगा। मद्र या वैसे ही एक सौ छ (१०६) अंगुल होगा। वैसे ही मालव्य की एक सौ चार (१०४) अंगुल जानना

चाहिये । तथा रुचक का सौ (१००) अंगुल और शशक का नब्बे (६०) अंगुल परिमाण होता है ।

बारह (१२) अंगुल के विस्तार से एक ताल कहा गया है । पादो की उचता तालो का एक चौथाई १/४ भाग होता है, अर्थात् तीन अंगुल होता है । दो फिलियो (जाँघो) का परिमाण दो ताल अर्थात् चौबीस (२४) अंगुल होता है और दो जानु (पैर की गाँठ) पैर के बराबर अर्थात् तीन अंगुल होती है । दो ऊरुओ का परिमाण दो फिलियो (जाँघो) के बराबर अर्थात् चौबीस (२४) अंगुल के बराबर होता है । लिंग से नाभि एक ताल अर्थात् बारह (१२) अंगुल, नाभि से वक्षस्थल का केन्द्र, वक्षस्थल के केन्द्र से कण्ठ एक एक ताल का निभाग १।२ अर्थात् चार अंगुल और मुख मण्डल का परिमाण एक ताल अर्थात् बारह अंगुल (१२) होता है । कलाट का उपरिस्थ मस्तक एक ताल का पठाग्र १।६ अर्थात् दो अंगुल का होता है । पर स लेखर मस्तक पर्यन्त जितना दीर्घ है, उसके बीच में लिंग होता है । हस्त का परिमाण एक ताल अर्थात् बारह (१२) अंगुल है । बाहुएँ सत्तरह (१७) अंगुल और प्रबाहुओ (कन्धे से बाहु पर्यन्त स्थान) का परिमाण भी उतना ही है । भाठ (८) अंगुल परिमाण वक्ष के आधे का होता है । इसी विस्तार के अनुरूप हस का परिमाण आप से कहा है ।

इसी के अनुसार और पुरुषा के भी परिमाण की कल्पना करनी होगी ।

हे राजन्, सभी के दीर्घ्य और विस्तार समान होने चाहिये । हे राजाधिराज, मैंने हस पुरुष का सामान्यतया परिमाण कहा है । अब इसके प्रत्येक अंग का विस्तारित परिमाण मैं कह रहा हूँ । आप ध्यान दीजिये ।

माकण्डेय ने कहा :—

अब प्रत्येक अंग का विस्तारित परिमाण मैं बता रहा हूँ ।

मूर्धा (सिर) का परिमाण (१२) बारह अंगुल । ललाट की उच्चता चार अंगुल और विस्तार आठ अंगुल है । दोनों शंखों (कच्चा) का विस्तार चार अंगुल और उच्चता दो अंगुल है । गालों का विस्तार पाँच अंगुल है । हनु चार अंगुल है । कर्ण की उच्चता चार अंगुल और विस्तार दो अंगुल है । कर्णरन्ध्रा (कान का घुघ्रा) एक अंगुल है । कर्णपाली (कान की छत्र) के परिमाण का कोई नियम नहीं है । नाक चार अंगुल, सामने की उच्चता दो अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । दोनों नासा-पुटों का एक-एक अंगुल विस्तार और दो दो अंगुल परिधि है ।

नाक से ओष्ठ पर्यन्त स्थान का परिमाण आधा १।२ अंगुल है । नीचा ओष्ठ एक अंगुल और मुख चार अंगुल है । अधर एक अंगुल और चिबुक (ठुड्डी) दो अंगुल है । दाँत चालिस होते हैं । उसमें आठ दंष्ट्रा (बड़े दाँत) होते हैं । दन्त की उच्चता आधा १।२ अंगुल और दंष्ट्रा की उच्चता एक अंगुल का बारहवाँ भाग १।१२ है । नेत्र की उच्चता एक अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । नेत्र के अन्तर्गत जो काला मण्डल है, नेत्र के तीन भागों में से एक भाग १।३ उसकी परिधि होती है । नेत्र के अन्तर्गत तारा नेत्र के पाँच भाग में एक भाग १।५ के बराबर होता है । भ्रूव की उच्चता आधा अंगुल और विस्तार तीन अंगुल है । दोनों भ्रू (भीहो) के बीच का स्थान दो अंगुल होता है । आँख के अन्तिम से कान तक के स्थान का परिमाण चार अंगुल है । ग्रीवा दस अंगुल परिमित विस्तृत है, उसका परिमाण इक्कीस (२१) अंगुल । दो

स्तनो के मध्यवर्ती अश सोलह अंगुल है। स्तन का मुख छ. (६) अंगुल और उसमें अन्तर तीन अंगुल है। बाहु मूल की परिधि सोलह (१६) अंगुल है। करतल सात (७) अंगुल लम्बा और ५ अंगुल विस्तृत कुल मिलाकर १२ अंगुल है। मध्यम अंगुली पाँच अंगुल विस्तृत ओर पाँच अंगुल उच्च है। वैसे ही तर्जनी मध्यम अंगुली के सबसे आगे अश से छोटी है। अनामिका भी इसी प्रकार की है। कनिष्ठा भी तर्जनी अंगुली के सबसे आगे अश से छोटी है। सभी अंगुली तीन पर्व (पोर) में विभक्त होगी। नख (नाखून) का परिमाण आधा १२ पोर होगा। अंगुष्ठ का परिमाण तीन अंगुल होगा। उसमें दो ही पर्व रहेंगे। जठर (पेट) की परिवृत्ति ब्यालिस (४२) अंगुल है। जैसा कि अन्योन्य स्थान से ज्ञात हुआ है, नाभि की परिवृत्ति १ अंगुल होगी। कटि (कमर) का परिमाण १८ अंगुल और उसकी परिधि चौवालिस (४४) अंगुल रहेगी। दोनों वृषणों का विस्तार चार अंगुल होगा। लिंग ६ अंगुल और लिंग के मध्यवर्ती अश से उसका व्यवधान चार अंगुल होगा। दोनों जानुओं का परिमाण अपने विस्तार से दुगुना होगा। जघा के अग्र भाग का परिमाण उससे तिगुना है। यानी ५ अङ्गुल दीर्घ और १४ अङ्गुल परिधि। पैर की अङ्गुलियों का परिमाण १२ अङ्गुल लम्बा और ६ अङ्गुल विस्तृत है। पैरों के अङ्गुठे तीन अंगुल विस्तृत होंगे। पैर की प्रदेशिनो अंगुली अर्थात् पैर के तर्जनी का परिमाण वृद्धाङ्गुष्ठ की तरह होगा और अवशिष्ट पैर की अङ्गुलियाँ परिमाण में उसके आठ भाग से एक भाग कम होगी। पैर के वृद्धाङ्गुष्ठ के नाखून का परिमाण अंगुल के विस्तार के चार भाग से एक भाग कम होगा। पैर की प्रदेशिनो का नख उसका आधा होगा और सब नख उसके आठ भाग से कम भाग के होंगे। पैर की सब अङ्गुलियों का दीर्घ आठ अङ्गुल होगा। पाष्णी अर्थात् पैर की दोनों एडियों का परिमाण तीन अङ्गुल होगा। उसकी उच्चता चार अंगुल होती है। यह परिमाण हंस का होता है।

इसी के अनुसार अपने-अपने परिमाण से युक्तिपूर्वक अवशिष्ट राजाओं का परिमाण होना चाहिये ।

सुन्दर आसो वाला हंस चन्द्र की तरह गौर वर्ण होगा । सर्पराज वासुकि की तरह हाथ होंगे और मध्यभाग सुन्दर होगा, और हंस की सी गति होगी । हंस का मुख भी सुन्दर होगा । महामना भद्र की गति हस्ती की तरह होगी । उसके कपोलों में रोमावली रहेगी । बाहुएँ वृत्ताकार होंगी एवं उसका रंग पद्म जैसा होगा । मालव्य मूँग की तरह साँवला होगा और उसका मध्यदेश कृश होगा । हनुयें महान्, बाहुयें जानु पर्यन्त विस्तृत, कन्धे स्थूल और नाक हाथी की तरह होंगे । महामति रुचक शरत् की तरह गौर होगा और शंख की तरह उसकी ग्रीवा व कण्ठ होंगे । यह सत्यनिष्ठ, रसिक और वलशाली होगा । शशक रक्त श्याम वर्ण होगा । इस वर्ण से वह दीप्यमान होगा । गण्डस्थल भरा हुआ, चतुर और आँखें मनोहर होंगी ।

मार्कण्डेय ने कहा —

जैसे अग और प्रत्यग के परिमाण के अनुसार पाँच प्रकार के पुरुषों के बारे में कहा गया है, वैसे ही, हे महाराज ! स्त्रियों के भी पाँच प्रकार जानने चाहिये ।

हे प्रभो, पुरुष के समीप रहने वाली स्त्री का निर्माण करना पड़ेगा । यथेच्छया इन सब स्त्रियों की ऊँचाई पुरुष के कंधे तक होगी ।

स्त्री का मध्यभाग पुरुष से दो अंगुल कम होगा । वैसे ही स्त्री का कटि-देश (नितम्ब) पुरुष मूर्ति से चार अंगुल अधिक होगा ।

वक्षस्थल के प्रमाण के अनुसार, हे राजन्, इन सब स्त्रियों के स्तन भी बहुत मनोरम होंगे । सभी राजाओं का निर्माण भी महा-पुरुषों के लक्षणों से युक्त होना चाहिये ।

चक्रवर्ती राजाओं के हस्त भीरु पद जालबद्ध रहेंगे । दोनों भ्रुवों के मध्यवर्ती स्थल में मंगलमय ऊर्णा (केश) होनी चाहिये ।

राजाओं के हाथ में तीन सुन्दर रेखाएँ होनी चाहिये । वे रेखाएँ थोड़ी बक्र होगी और खरगोश कृत चिह्न की तरह होगी । तरंग समान आवश्यकीय गुणावली युक्त, पतले, अपने स्नेह से अलंकृत और शुभ बाल गहरे इन्द्रनील मणि की तरह होंगे ।

इनकी केश राजी निम्न रूप में होंगी । दाहिने से आवर्तित (बिखरे हुए), कुन्तल लहरदार (तरंग), केशर की तरह तरंगित, वर्धन बिभक्त आकुंचित (जूटटसरा) ।

आँख धनुष की तरह मछली के पेट की तरह या उत्पल पुष्प के दल की तरह या पद्म पुष्प के दल की तरह होंगी । हे महाराज,

वर्षा नेत्र सरगोश की आकृति की तरह धनुषाकार होता है, उसकी रस्ता तीन जो होगी । मछली के पेट की तरह जो आँस है, उसका परिमाण चार जो एवं उत्पल पुष्प के दल की तरह आँस ६ जो परित होनी हैं ।

पद्म पुष्प के दल की तरह की आँस का परिमाण ६ जो और रणोश की आकृति की तरह जो आँस होती है, वह दस जो परित है । अपने अगुली के परिमाण के अनुसार जो के परिमाण की रचना की जायगी । योग में भूमि के निरीक्षण हेतु नेत्र धनुषाकार ता है ।

छिपाँ और कामियों की आँस मछली के उदर की भाँति होती और जो निर्विकार होता है उसकी आँस उत्पल पुष्प के दल की रह होगी । जो सन्नस्त है या रोता है, उसकी आँस परम पुष्प के से के समान होगी और जो क्रोधित या थपित होगा, उसका नेत्र सरगोश की आकृति की भाँति होगा ।

हे राजन्, ऋषि, वित्तपुराण और देवता अपने-अपने, औजस्य से अभूषित होंगे और श्रुतिमान् होंगे । हे महाराज, वह सब अधिक तेजस्वी दासों के भी तेज का अहरण करेंगे ।

हे राजन्, वे सब ठाँक विचार करके अपनी बुद्धि द्वारा जैसा वे पहले कहा गया है, वैसे बहुत प्रमाण के अनुसार अनिन्दित भोग तरणों से मुक्त स्थान में और सुस्थिर वातावरण में सरल रेखा द्वारा पुन्दर मूर्ति का निर्माण करना चाहिये ।

मार्कण्डेय ने कहा —

उत्पल पुष्प के दल की तरह सुन्दर तथा प्रसन्न आँख के अन्दर रक्तिम आभा और उसकी तारिका काली होगी । आँख की पलक के बाल बहुत दीर्घ, सुन्दर और कोमल होंगे ।

हे राजन्, देवताओं के हाथ प्रजाओं के मंगल साधक होंगे । दोनों आँखें समान दीर्घ, दुग्ध की तरह सफेद, स्निग्ध कुचित्त अग्र रोमावलि युक्त होंगी ।

पद्म पुष्प की तरह के नेत्र का अन्तिम भाग प्रसन्न, सुचारु और सुन्दर होगा । वे बहुत बड़े काली तारा वाले रहेंगे । ऐसी आल शोभा और सुख दान करती है ।

इन मूर्तियों का मुख चार कोने जैसा सुसम्पूर्ण, प्रसन्नचित्त, और शुभ लक्षणविशिष्ट होगा । यह वक्र तथा त्रिकोण नहीं होगा ।

प्रजाओं के मंगल की इच्छा करते हुये देवताओं की ऐसी मूर्ति का परिहार करना चाहिये, जो घटुत बड़ी, वृत्ताकार या त्रिकोण आदि है ।

हे यदुवध के धारक, पूर्वोक्त हंस के प्रमाणानुसार देवताओं की मूर्ति बनानी चाहिये । आँख की पलकों में और भ्रू-द्वय में रोम दिताना चाहिये ।

देवताओं के शरीर के अन्य स्थान रोमवर्जित होंगे । १६ साल के पुरुष की तरह देवताओं का आकार होगा ।

इन सबों का मुख मण्डल सदा प्रसन्न रहेगा । दृष्टि भी निर्मल रहेगी और शरीर मुकुट, कर्ण-कुण्डल, हार, केयूर और अंगद द्वारा विभूषित होगा ।

इन सब मूर्तियों के गले में मङ्गलमय माला लटकानी पड़ेगी । सुन्दर श्रोणीसूत्र (करधनी) से और पैर के आभूषणों से ये शोभित होंगे ।

ये मूर्तियाँ, यज्ञोपवीत से युक्त होंगी । मूर्तियों के कंधे विस्तृत होंगे । वल्ल सिर्फ जानु के नीचे तक ही विस्तृत होंगे ।

हे राजशार्ङ्ग, वाम भाग में दक्षिण जानु का दिखाना उचित होगा और देवताओं के मनोरम वस्त्रों को दिखाना पड़ेगा ।

हे महाराज, अपने मस्तक के परिमाण के अनुसार मस्तक के ऊपर देवताओं का अनुकरण करने वाली प्रभा का निर्माण करना चाहिए ।

इन सबमें निम्नोक्त दृष्टि प्रदर्शन उचित नहीं होगा—उपरि दृष्टि, नीची दृष्टि, वक्र दृष्टि, हीन दृष्टि, अधिक दृष्टि, दीन दृष्टि, क्रुद्ध दृष्टि और रक्ष दृष्टि ।

उपरि दृष्टि मृत्यु सूचक होती है और नीची दृष्टि शोक निमित्तक है । वक्र दृष्टि से अर्थ हानि होती है और हीन दृष्टि मृत्यु की परिचायक है ।

अधिक दृष्टि और दीन दृष्टि दोनों शोक का कारण है । रक्ष दृष्टि से अर्थ का क्षय होता है और क्रुद्ध दृष्टि से राग का विस्तार होता है ।

हे यदुकुल के उद्धारक महाराज, मूर्तियों का उदर कभी स्फीत, कुरा और घायल नहीं दिखाना चाहिये । ऐसे ही उदर हीन या अधिक नहीं होना चाहिये तथा उसका वर्ण रक्ष भी नहीं होना चाहिये ।

हे यदुनन्दन, मूर्तियों का मुखमण्डल विवृत और नत नहीं होना चाहिये ।

हे राजन्, इन मूर्तियों के अङ्ग-प्रत्यङ्ग न तो प्रमाणहीन होंगे, न अधिक । अल्पोदर क्षुधा और भय का कारण और अधिक उदर मरण का कारण होता है । घावयुक्त उदर से मरण होता है और हीन उदर धन का विनाश करता है । अधिक उदर से दुःख उत्पन्न होता है और रक्षक वर्ण उदर से भय होता है । जो मुखमण्डल विवृत है उससे वंश का नाश होता है । पूर्व दिशा में दीप्ति धन नाशक और दक्षिण में मृत्यु का कारण होती है ।

पश्चिम में पुत्र नाश और उत्तर में भय-वृद्धि होती है । परिमाण से हीन मूर्तियाँ विनाश का कारण और परिमाण से अधिक मूर्तियों से देश नष्ट होता है । असमान मूर्तियों से मृत्यु होती है । क्रुद्ध मूर्ति रूप की नाशक होती है । जो मूर्तियाँ परिमाण से विच्युत और लक्षण से 'वहिर्भूत' होती हैं, उन सब देवताओं की मूर्तियों को यदि श्रेष्ठ द्राह्मण भी आवाहन करते हैं, तो देवता नहीं प्रविष्ट होते हैं । उस प्रकार की मूर्तियों में सर्वदा पिशाचो, दैत्यों और दानवों का आश्रय होता है । इसी लिये प्रयत्न पूर्वक परिमाण-हीन मूर्तियों का वर्जन करना चाहिये ।

जो मूर्ति चित्र लक्षण से युक्त है - वही भक्ति उत्तम मानी गयी है । ये सब आयु और यश देती हैं और अयं और शस्यो को बढ़ाती हैं ।

इन सब लक्षणों से रहित मूर्तियाँ ऐश्वर्य और शस्यों को वितृप्त करती हैं । हे महाराज, देवताओं को सर्वदा शोभायुक्त करना चाहिये । इन सबों की गति सिंह, वृष, हाथी तथा हंस की गति के समान होनी चाहिये ।

लक्षणयुक्त प्रतिमायें देश के प्रभु और पृथ्वी के पति के सौभाग्य को सूचित करती हैं । अतएव मनुष्य अपनी नेष्ट्रा द्वारा उचित लक्षण युक्त मूर्तियों का विधि के अनुसार निर्माण करेंगे ।

माकण्डेय ने कहा —

विभिन्न वर्णों के शुभ आकार और इङ्कित से स्थों के ६ स्थान बतलाये गये हैं। उनका मे आनुपूर्विक वर्णन कर रहा हूँ। आप सुनिये :—

उत्तमे से प्रथम है ऋज्वागत (सरल अवस्था), द्वितीय है अनृजु (असरल अवस्था), तीसरा है साचीकृत शरीर (शरीर का वक्रीकरण), चतुर्थ है अर्धविलोचन (जिस स्थान पर केवल एक ही शङ्खु दिखायी पड़ती है) ।

पञ्चम है पार्श्वगत (एक पार्श्व में जो दिखायी पड़ता है), षष्ठ है पुरावृत्त (मुख आगे की ओर हो), सप्तम है पृष्ठागत (पार्श्वगत भाग दिखायी पड़ता है, ऐसा स्थान) अष्टम है परावृत्त (मुड़कर देखने की अवस्था) और नवम है समानत (पूर्ण टेढ़ा) ।

चित्र में ये सब ६ स्थान होते हैं। इन नौ स्थानों में परस्पर बहुत ही भेद होता है। अब मैं प्रत्येक का लक्षण कह रहा हूँ। हे राजन्, आप सुनिये ।

इनमें जो सबसे प्रधान है, उसको ऋज्वागत कहा गया है। इसमें परिभाषा और गुण सब ठीक-ठीक है। यह बहुत ही उत्कृष्ट और सुचारु अंगो वाला है और आलोक और छाया के सुनिपुण विन्यास से युक्त है। यह अत्यन्त पवित्र और मनोरम है और इसमें विभिन्न रेखाओं और संस्कारों को बहुत ही स्पष्ट रूप में दिखाया गया है। पीछे के अंश का भी कोई अङ्ग क्षीण नहीं होगा।

सामने से मुख, वक्ष और उदर में भी कोई अङ्ग क्षीण नहीं प्रतीत होगा। कमर ऊँच और कन्धे क्षीण होंगे।

हे बुद्धिमान, इन सबके नासिका और ओष्ठ के अंश अपने-अपने विस्तार में एक चौथाई कम होंगे और अपने शरीर का अंश अपनी विस्तृति से एक तिहाई कम होगा। यही है ऋजु नामक स्थान। इसमें सब इन्द्रियाँ (आँख, कान, मुख) दृश्यमान होगी।

इसके बाद जो स्थान है उसका रूप बहुत सुन्दर है। यह त्रिकोण स्थान लाभ करने के कारण बहुत मनोरम प्रतीत होता है। यह वतुलाकार है। यह सुकुमार, चतुर्थांश क्षीण और अङ्ग-प्रत्यङ्ग सुशोभन होता है।

नींह, ललाट, तथा नाक के अर्धांश दृश्यमान होंगे। अर्धांश से दृश्यमान नेत्र उसी सुदृश्य भगी से क्षीणता को प्राप्त होता है।

भ्रू का कुछ अंश सुदृश्य रूप से क्षीण होता है। मुख न तो सरल है, न तो क्रुद्ध स्वभाव सूचक है और न तो काला या छाया के अन्तर्गत। हे राजन्, ऐसा अन्य रूप परिवर्तन के कारण साचीकृत कहा जाता है।

इसके बाद जो स्थान है, उसमें मुखमण्डल में एक चक्षु स्पष्ट दृश्यमान होता है और भ्रू का अर्ध अंश लुप्त होता है। केवल ललाट और एक भ्रू दृश्यमान होते हैं (मुख के अवशिष्ट अंश का केवल विशिष्ट अंश जो दिखायी पड़ता है, वह है ललाट और भ्रू की रेखा, जो कि अपने परिमाण का आधा है)। उसके बाद एक पार्श्व से दृश्यमान अंश है गण्ड का आधा, और ऊपरी अंश दिखायी नहीं पड़ता। कण्ठ की स्वाभाविक दीर्घता का आधा और चिबुक को केवल एक जी दिखाना पड़ता है। मुख का आधा माग वक्षस्थल से लुप्त होता है। नाभि, जो कि मुख विवर से एक अङ्गुली छोटी है, उसको दिखाना आवश्यक है। कमर का तीन चौथाई अंश और अन्यान्य अंश प्रदर्शित होते हैं। इस स्थान को अध्यर्धांश कहते हैं। उसमें उक्त प्रकार का लक्षण रहेगा। उसी अवस्था को कभी-कभी छायागत कहा जाता है।

एक स्थान है जिसका दाहिना या बायाँ पार्श्वं दृष्टिगत होता है । अङ्ग और अङ्ग गतियाँ एक नया स्थान बनाते हैं । जिसमें सम्पूर्ण भिन्न दृष्टिपात होता है उसमें केवल एक चक्षु, एक श्रू, एक नासिका रन्ध्र और एक अघर ललाट की तरह दृश्य होंगे । एक कान, आघा चिवुक और बाल दृश्य होते हैं । इस स्थान में हीन परिमाण नहीं होता और लावण्य-और माधुर्य आदि गुण वर्तमान होते हैं । इसको पार्श्वगत की सज्ञा दी गयी है । इसकी भित्तिक नामक दूसरी सज्ञा भी है ।

एक स्थान के अङ्ग स्पष्ट रूप से अङ्कित नहीं किये जाते । इसमें उचित स्थान के अनुरूप परिमाण है । कुछ क्षय दिखायी पड़ता है । कण्ठ में, बाहुओं में, गण्ड में, ललाट में, हाथ में, वक्ष में, कमर में और गुह्यतल में भी बहुत नैपुण्य से क्षीणता होगी । प्रयोजनानुसार सब अङ्ग-भाग क्षीण होंगे, किन्तु अति तीक्ष्ण कदापि नहीं होंगे । इसी को गण्डपरावृत्त स्थान कहा गया है ।

एक स्थान है, जो पीछे से दृश्य होता है, वह बहुत ही सुन्दर होता है । इसमें सर्वज्ञ शिवजी की तरह वक्र भृकुटि और अङ्ग सस्यान बहुत अपूर्व हैं और नेत्रों का अन्त, कपोल और उदर इसमें ईप्सत् दृश्य हाते हैं । एक पार्श्व में यह प्रकाशित है, इसलिये चिरस्थायी और देखने में बहुत अच्छा है । इसमें अपने-अपने परिमाण ठीक और लावण्य, माधुर्य आदि गुण हैं । चित्र और मूर्ति में पीछे से यह प्रदर्शित होता है । इसलिये इसका नाम पृष्ठागत रखा गया है ।

एक ऐसा स्थान होता है, जिसमें शरीर का उर्ध्व अंश आवर्तित है । सामने स्थिर रहने पर भी परिवृत्ति (घूमने) के कारण अर्धाङ्ग ही दृश्य होंगे । सामने ऊपर से थोड़ी सी छाया पड़ती रहेगी ।

शरीर का निम्न अंश किसी विरस ग्राम्य की तरह अङ्कित होगा । जिसके बीच वाला अंश अपने भाग के अनुसार लुप्त हो गया है, वह देखने में बहुत अच्छा लगता है ।

हे राजन्, इसको परिवृत्त (१ परावृत्त) स्थान समझा जाय, धारण करने के लिये इसका प्रयोजन है ।

जो नवम स्थान है, उसमें पृष्ठ के दोनों निम्न अंश स्पष्ट दिखायी पड़ते हैं और दो पदतल भी दृश्य होते हैं । ऊपर से देखने में आधा शरीर स्पष्ट दृश्य नहीं होता है और कमर का सम्पूर्ण भाग स्पष्ट दृश्य होता है । दोनों पैरों के तल (पजे) स्पष्ट अङ्कित होते हैं, किन्तु पैरों की अङ्गुलियाँ लुप्त हो जाती हैं । चारों तरफ यह बहुत ही सुन्दर, अभयानक, और सम्पूर्ण है । इसमें हाथ का ऊपरी भाग प्रकाशित होता है । मुख और कन्धे नहीं दीक्षते । एक ओर जिसकी जघा लुप्त हो गयी है, उस स्थान का नाम है समानत ।

ये सब नौ स्थान तत्तत् गुणयुक्त होते हैं ।

तुमको ये सब नौ स्थान क्रमशः अपने-अपने लक्षण से युक्त दिखाने हैं । अपनी प्रज्ञा के अनुसार इसके अनेक रूप होते हैं ।

नियमानुसार इन सबको अपने-अपने स्थान पर प्रदर्शित करना आवश्यक है । पण्डित पृथ्वी पर इन सभी का सम्यक् परिमाण जानते हैं । ये सब स्थान अत्यन्त यत्नपूर्वक उचित परिमाण आदि से अङ्कित होने चाहिये । सभी अवस्थाओं में ये नौ आसन ही अनिन्दित रूप में मिलते हैं । इन्हें छोड़कर उत्तम कोई स्थान नहीं है । इस सारे स्थावर जगत् सत्ता का सर्वदा परिभ्रमण करने के बाद मैंने इन तीनों (क्षय, वृद्धि और प्रमाण) का पूरा वर्णन किया है । ये भी दो प्रकार के हैं—चित्र (साधारण) और विचित्र (बहुवर्णयुक्त) । ये भी अपने-अपने समान परिमाण द्वारा तीन प्रकार के होते हैं । ये उत्तम, मध्यम और अधम हैं ।

हे निष्पाप, इसके बाद क्षय और वृद्धि का नियम मैं कह रहा हूँ ।

जो चित्र के ज्ञाता हैं, उन लोगों को पूर्ण रूप से या दूसरे प्रकार से क्षय और वृद्धि छोड़कर और किसी सश का ज्ञान नहीं है । क्षय और वृद्धि १३ प्रकार की है ।

वैशालमालोटम् (वैशालाशीटपदद्वयम्)
 पञ्जाब विश्वविद्यालयस्य पुष्पापेतिहासविभागस्य संप्रदायात्

इन सबका अङ्गों से जन्म होता है और स्थानों के बहुत्व से अनेक प्रभेद होते हैं ।

पहले पृष्ठागत (पीछे से दृश्य) और अवजुंगत (जो कि सीधा दृश्य होता है) को आप जाने । अनन्तर मध्यार्धाधिं (बीच से आधा), अर्धाधिं (आधा-आधा), साचीकृत मुख (जिसका मुख टेढा हो), नत (झुकता), गण्डपरावृत्त (गण्ड के पीछे मुड़ा हुआ), पृष्ठागत (पीछे से दृश्य), पार्श्वगत (एक पार्श्व से दृश्य), उल्लेप (ऐसा अङ्कित कि—ऊर्ध्वगामी प्रतीत होता हो), चलित (गमनशील), उत्तान (मुख ऊपर) और बलित (परावृत्त) ये त्रयोदश स्थान हैं ।

हे राजन्, ये सब स्थान अपने-अपने नाम द्वारा स्पष्ट व्याख्यात हैं ।

यहाँ पर पैर का स्थान वैशाख (दोनों पैर परस्पर दूर स्थित हों) और प्रत्यालीढ (बायें पैर की गाँठ सामने और दाहिने पैर की गाँठ पीछे) से युक्त होगा । पैर सीधा होगा या आधा सीधा होगा ; खड़ा रहेगा या भ्रमणशील होगा । सीधा या बक्र पैर दो प्रकार का होगा । सामान्यतया बण्डायमान पैर के स्थान को समपद कहा जाता है और दूसरे प्रकार की संज्ञा है मंडल (वृत्ताकार गतिविशिष्ट) । और भी पैर के स्थान हैं । उसमें एक पैर सीधा गतिशील तथा विचित्र होता है । तीर चलाने वालों के वैशाख (दोनों पैर परस्पर दूर स्थित हों), आलीढ (दाहिने पैर की गाँठ सामने झुकी हुई और बायाँ पैर पीछे) और प्रत्यालीढ (बायें पैर की गाँठ सामने और दाहिने पैर की गाँठ पीछे) होते हैं । वृत्त में अममान गति से सूचित होता है कि ये सङ्गघारी या चर्मधारी हैं । एक पैर आलीढ अवस्था में रखकर बहुते कष्ट से ये सब चलते हैं ।

शक्तिधारी, वस्त्रधारी, पाषाण दण्डधारी, भिन्दिपाल इत्यादि धारी और चक्र, मूल, गदा और लोहे का वस्त्र सेनेवाले बहुते तेज

चलते हैं। वलशाली पुरुष की गति कभी-कभी ऐसी अङ्कित करनी पड़ती है, जिसमें एक पैर तो सीधा है और एक पैर विदगल (गतिशील) है। कहीं पर शरीर आगे बढ़े हुए घड़ के साथ तेज और लीला से युक्त होगा।

पण्डित (चित्रशिल्पी) को रमणी की लीला और विलास से उत्कृष्ट मूर्ति ऐसी अङ्कित करनी चाहिये, जिसमें एक पैर सुन्दर रूप से स्थिर हो और जघन देश बहुत विस्तृत और विशाल हो। काल (समय) और अपने भाव के कारण पृथ्वी पर अनेक प्रमाणहीन लोग हैं, यह सोच कर बुद्धिमान् व्यक्ति को क्षय और बुद्धि के योग में अपनी बुद्धि से प्रमाण का प्रयोग करना चाहिये।

